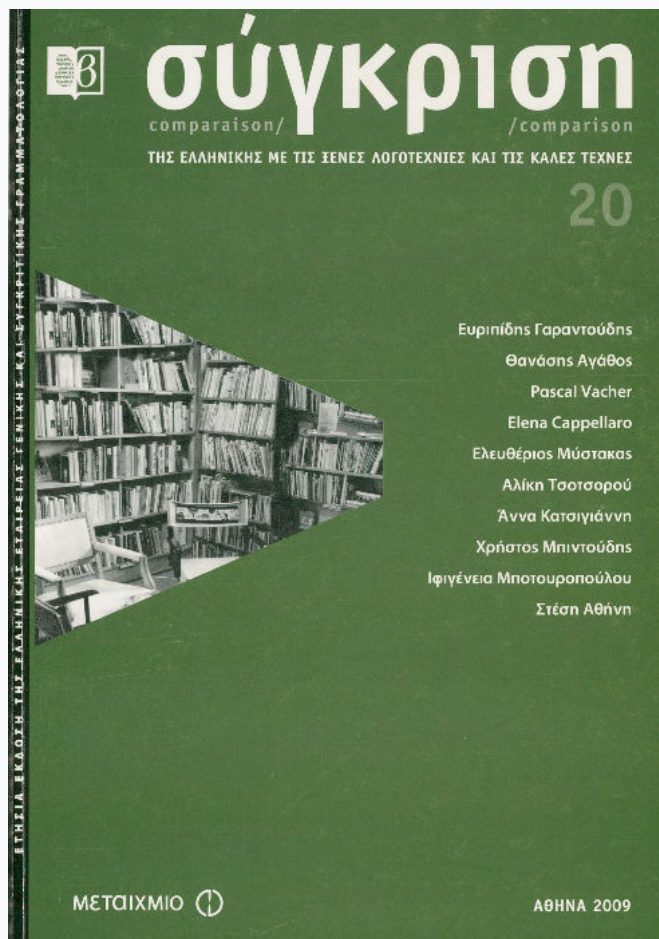

Σύγκριση

Τόμ. 20 (2009)

Στρατής Τσιρκάς- Ρενέ Ετιάμπλ: Ένα μικρό κεφάλαιο από την ιστορία των λογοτεχνικών ανταλλαγών

Στέση Αθήνη

doi: [10.12681/comparison.81](https://doi.org/10.12681/comparison.81)

Copyright © 2017, Στέση Αθήνη

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Αθήνη Σ. (2017). Στρατής Τσιρκάς- Ρενέ Ετιάμπλ: Ένα μικρό κεφάλαιο από την ιστορία των λογοτεχνικών ανταλλαγών. *Σύγκριση*, 20, 194-221. <https://doi.org/10.12681/comparison.81>

Στρατής Τσίρκας – Ρενέ Ετιάμπλ
Ένα μικρό κεφάλαιο από την ιστορία
των λογοτεχνικών ανταλλαγών¹

Στο αρχείο του Στρατή Τσίρκα (1911-1980), που απόκειται στο ΕΛΙΑ,² διασώζονται ενενήντα έξι επιστολικά τεκμήρια τα οποία αντάλλαξε ο συγγραφέας με τον Ρενέ Ετιάμπλ (René Étiemble, 1909-2002) από το 1948 ως το 1978. Ειδικότερα, τριάντα έξι επιστολές (αντίγραφα από δακτυλόγραφα και σχέδια επιστολών) φέρουν την υπογραφή του Τσίρκα, πενήντα πέντε επιστολές και πέντε καρτ ποστάλ υπογράφονται από τον Ετιάμπλ. Η σωζόμενη αυτή αλληλογραφία, σε συνδυασμό με πρόσθετα στοιχεία (αρχαιακό υλικό, αναγνωστικά ίχνη στη βιβλιοθήκη Τσίρκα, βιβλιοκρισίες), μας επιτρέπουν να σκιαγραφήσουμε ορισμένες όψεις³ αυτής της όχι ιδιαίτερα γνωστής επικοινωνίας ανάμεσα στον αλεξανδρινό λογοτέχνη, μεταφραστή και κριτικό⁴ και τον γάλλο συγκριτολόγο, ένθερμο υπερασπιστή της ιδέας ενός ανοικτού στον ευρύτερο (και όχι μόνο στον ευρωπαϊκό) χάρτη συγκριτισμού – *Comparaison n'est pas raison*, 1963, *Essais de littérature (vraiment) générale*, 1974, *Ouverture(s) pour un comparatisme planétaire*, 1988.⁵

Η γνωριμία του Τσίρκα με τον Ετιάμπλ πραγματοποιήθηκε στην Αλεξάνδρεια κατά την τετραετία 1944-1948, όταν ο δεύτερος είχε αναλάβει τη διεύθυνση του τμήματος Γαλλικής, Λατινικής και Ελληνικής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Φαρούκ. Σημαντική πηγή για την τετραετή παρουσία του Ετιάμπλ στην Αλεξάνδρεια, αλλά και για την πνευματική σχέση που άρχισε τότε να διαμορφώνεται με τον αλεξανδρινό λογοτέχνη, αποτελεί το δημοσίευμα του Τσίρκα «Étiemble en Alexandrie (1944-1948) ou un homme des lettres dans la ville de Cavafy». Πρόκειται για ένα κείμενο που γράφτηκε ύστερα από προσωπική πρόσκληση του Ετιάμπλ και με τη βιβλιογραφική συνδρομή της συζύγου του Ζανίν Ετιάμπλ –όπως πιστοποιείται μέσα από την αλληλογραφία (Ε: 23.7.78, Ε: 12.9.78, Ε: 9.11.78, Ε: 21.11.78, Τ: 6.9.78)–,⁶ για να συμπεριληφθεί στον αφιερωματικό τόμο *Le Mythe d'Étiemble: hommages, études et recherches* (Paris, Didier érudition, 1979, σσ. 275-282) για τα εβδομηκοστά γενέθλια και τη συνταξιοδότησή του από το Πανεπιστήμιο.⁷ Από το δημοσίευμα αυτό, που καταγράφει με αρκετές λεπτομέρειες τη δράση του Ετιάμπλ⁸ αλλά και, με δικαιολογημένη νοσταλγία λόγω των τριάντα χρόνων που μεσολάβησαν, την

ατμόσφαιρα της Αλεξάνδρειας μετά τη λήξη του πολέμου, θα περιοριστούμε στην παρουσίαση ορισμένων στοιχείων.

Ο Ετιάμπλ έφτασε στην Αλεξάνδρεια το φθινόπωρο του 1944, επιστρέφοντας από τις ΗΠΑ, όπου διδάξε για μερικά χρόνια στο Πανεπιστήμιο του Σικάγο, και ύστερα από εξάμηνη παραμονή στην Τυνησία και το Αλγέρι. Στις αποσκευές του, όπως θυμάται ο Τσίρκας, μετέφερε τα αρχεία του, μέρος της βιβλιοθήκης του και χιλιάδες βιβλιογραφικά δελτία για τη ζωή και το μύθο του Ρεμπό, αλλά και για τον Μοντένι, τον Μοντεσκιέ, τον Βολτέρο, τον Ντιντερό, τον Προυστ κ.ά., καθώς και για την κινεζική και ιαπωνική λογοτεχνία. Μέσα στο κοσμοπολίτικο περιβάλλον της Αλεξάνδρειας, με το ελληνικό στοιχείο να κρατά τα πληθυσμιακά πρωτεία, ο Ετιάμπλ «*se met en quête d'un coin pour y installer son arsenal de comparatiste de Littérature (vraiment) Générale et travailler*». Δραστηριοποιήθηκε από τη θέση του αντιπροέδρου στο σύνδεσμο Amitiés Françaises της Αλεξάνδρειας, που αποσκοπούσε στη σύσφιξη των σχέσεων Αιγύπτου και Γαλλίας, την προάσπιση της ελευθερίας της σκέψης και της κίνησης των ιδεών και την προστασία από τον αμερικανικό ωφελιμισμό. Παράλληλα, διηύθυνε το λογοτεχνικό και φιλολογικό περιοδικό *Valeurs* και συνεργάστηκε με περιοδικά και εφημερίδες του Καΐρου, της Αλεξάνδρειας, της Βηρυτού. Πέρα από τις διδακτικές, ερευνητικές και συγγραφικές του δραστηριότητες (φιλολογικές και λογοτεχνικές), μετείχε ενεργά στην πολιτιστική ζωή, οργανώνοντας τουλάχιστον μία φορά την εβδομάδα μια διάλεξη ή συζήτηση πάνω σε θέματα της επικαιρότητας (νέες εκδόσεις, εικαστικά κλπ.). Η συμβολή του αυτή στην πολιτιστική ζωή της Αλεξάνδρειας θα αποτελέσει έναν από τους τρεις λόγους για τους οποίους ο Τσίρκας θα τον αποκαλέσει αργότερα «*mon maître*», όταν θα του αφιερώσει τη γαλλική έκδοση της Τριλογίας (Τ: 23.11.71):

Je vous donne du « maître » par ce que je le pense comme je l'écris. [...] Vous savez que je n'ai fait que des études secondaires. Mais pendant longtemps j'étais rongé par mon manque d'éducation universitaire. Or, celle-ci, j'ai pu l'avoir, et comment ! Grâce à vos conférences hebdomadaires aux « Amitiés ». Je vous ai suivi très attentivement, j'ai observé votre esprit fonctionner, votre rigueur, votre précision, votre vaste culture.

Το πιο σημαντικό γεγονός, πάντως, για τον Τσίρκα από την παρουσία του Ετιάμπλ στην Αλεξάνδρεια αποτέλεσε η διάλεξή του στις 3 Μαρτίου 1948, κατά τη διάρκεια του πρώτου, γαλλόφωνου μέρους του «Φεστιβάλ Καβάφη», το οποίο είχε οργανώσει η «Πνευματική Εστία» Ελλήνων με αφορμή τα δεκαπέντε χρόνια από το θάνατο του ποιητή. Στο πρόγραμμα, ο Ετιάμπλ εμφανιζόταν με την ανακοίνωση «Cavafis, une appréciation». Κατά την κρίση του Τσίρκα, ο σεμνός αυτός τίτλος στέγαζε «*un cours magistral de comparatiste*» γύρω από τις

μεταφράσεις του Καβάφη, που όφειλε να αποτελέσει σταθμό στις καθαφολογικές μελέτες. Ο Τσίρκας δίνει έμφαση στον ενθουσιασμό που προκάλεσε στο αλεξανδρινό κοινό η διάλεξη,⁹ ενώ σε προσωπικό επίπεδο αναγνωρίζει τη σημαντική επιρροή που άσκησε η μεθοδολογία της μελέτης του Ετιάμπλ στην ενασχόλησή του με τον Καβάφη, η οποία θα ξεκινούσε έξι χρόνια αργότερα. Επιπλέον, όμως, ο Τσίρκας θεώρησε ως σημαντικό γεγονός αυτή καθαυτή τη συνειδητή συμμετοχή του Ετιάμπλ στις προγραμματισμένες εκδηλώσεις της «Πνευματικής Εστίας»: Μολονότι τον είχαν ενημερώσει για τις πιέσεις που ασκούσε η κυβέρνηση των Αθηνών στα μέλη του συλλόγου για να καταδικάσουν την «Κυβέρνηση του βουνού», παραβιάζοντας έτσι την αρχή της πολιτικής ουδετερότητας που προέβλεπε το καταστατικό –για τους λόγους αυτούς, άλλωστε, η «Εστία» διέκοψε τη λειτουργία της στο τέλος της χρονιάς–, αφήρησε το τεταμένο κλίμα που επικρατούσε στην αίθουσα και πραγματοποίησε την ανακοίνωσή του.¹⁰ Η καταληκτική πρόταση του Τσίρκα στο αφιερωματικό δημοσίευμα για τον Ετιάμπλ υποδεικνύει, εκτός από τις λογοτεχνικές, και τις κοινές ιδεολογικές πεποιθήσεις (πολιτική στράτευση στο πλαίσιο της ευρύτερης αριστεράς, καταδίκη του σταλινισμού, αντιαμερικανισμός) στις οποίες βρήκε στήριγμα η σχέση τους: «*Voici comment, aux yeux d'un grand nombre de simples membres de la colonie, Étienne fut un excellent Cavafiste, mais aussi un des résistants à la tyrannie inspirée par la doctrine Trouman*».

Η αλληλογραφία ξεκινά τη χρονιά της αναχώρησης του Ετιάμπλ για τη Γαλλία (1948).¹¹ Καθ' όλη τη διάρκεια της διακρίνεται από οικειότητα και φιλικά αισθήματα, που αποτυπώνονται γλαφυρά στις προσφωνήσεις και τις υπογραφές των επιστελλόντων: «*Mon cher Hadjiandrás*», «*Cher ami*», «*Bien cher ami*» –που από το 1971 και εξής γίνεται πιο συχνά «*Bien cher*» ή «*Très cher Tsirkas*»– και «*Mon cher*» ή «*Très cher Étienne*», οι οποίες καταλήγουν σε «*Très cordialement*», «*Très affectueusement à vous*» ή «*Je vous embrasse*», συνοδευόμενες συχνά από χαιρετισμούς στην Αντιγόνη Χατζηανδρέα και στη Ζανίν Ετιάμπλ.

Ο προσωπικός τόνος, η αμοιβαία έγνοια και συμπάρασταση για τα προβλήματα υγείας, για το θάνατο κοντινών προσώπων, φίλων και συνεργατών, όπως της Yassu Gaucière (Τ: 5.11.63, Ε: 17.11.63) –συνεργάτιδας του Ετιάμπλ στην πρώτη μελέτη για τον Ρεμπό–, της Catherine Koenig, φοιτήτριας του Ετιάμπλ που είχε συναντήσει τον Τσίρκα στην Αθήνα (Ε: 12.1.73, Τ: 17.1.73, Ε: 30.1.73, Τ: 7.2.73, Ε: 24.2.73),¹² αλλά και του Γ. Σεφέρη (Ε: 15.11.71, Τ: 23.11.71), μαρτυρούν τη στενή σχέση που είχε αναπτυχθεί ανάμεσα στους δύο επιστολογράφους, παρά τη γεωγραφική απόσταση που τους χώριζε. Ο Τσίρκας θα εκμυστηρευτεί τα σοβαρά ψυχολογικά προβλήματα που αντιμετώπιζε ο γιος

του Κωστής (Τ: 31.1.76), θα αναφερθεί στην κατάσταση της δικής του υγείας (Τ: 6.9.78), για να εισπράξει, επανειλημμένα, δείγματα του ενδιαφέροντος του Ετιάμπλ (Ε: 23.7.78, Ε: 12.9.78, Ε: 9.11.78, Ε: 21.11.78). Θα του περιγράψει, επίσης, την πολυδιάσπαση που προκάλεσαν οι επιπτώσεις της μεταπολίτευσης στην καθημερινότητά του (διαλέξεις, συνεντεύξεις κλπ.), θα εκφράσει τις ανησυχίες του για το ενδεχόμενο πολέμου με την Τουρκία και για την επιδιωκόμενη από τη CIA δημιουργία πολιτικής αστάθειας (Τ: 24.1.75).

Ο Ετιάμπλ από τη μεριά του θα μιλήσει λεπτομερώς για την υιοθεσία της κόρης του Σιλβί και τα ψυχολογικά της προβλήματα, καθώς και για τις προσπάθειες που κατέβαλαν με τη σύζυγό του Ζανίν για τη στήριξη και την κοινωνική της ένταξη (Ε: 17.11.75)· θα ενημερώσει τον Τοίρκα για τα δικά του προβλήματα υγείας (Ε: 31.12.76). Δεν θα λησμονήσει, επίσης, να στείλει καρτ ποστάλ με ευχές για τις γιορτές ή χαιρετίσματα από τόπους διακοπών.¹³ Πυκνές είναι οι προσκλήσεις από τη μεριά του Τοίρκα και οι υποσχέσεις από τη μεριά του Ετιάμπλ για κοινές διακοπές στη Σκύρο, οι οποίες θα μείνουν απραγματοποιήτες.

Οι δύο παλιοί γνώριμοι θα καταφέρουν να συναντηθούν ξανά και να δειπνήσουν μαζί μόλις τον Δεκέμβριο του 1975 (Τ: 6.9.78), κατά τη σύντομη διέλευση του Τοίρκα από το Παρίσι, όπου είχαν οργανωθεί συζητήσεις γύρω από το έργο του, ύστερα από τον «Ελληνικό Μήνα» του Λονδίνου. Ωστόσο, ο Ετιάμπλ αποτέλεσε όλα αυτά τα χρόνια για τον έλληνα συγγραφέα πρόσωπο κλειδί στον γαλλικό ακαδημαϊκό και εκδοτικό χώρο. Η οικειότητα που διέκρινε τη σχέση παρείχε την άνεση στον Τοίρκα να απευθυνθεί στον Ετιάμπλ σε ποικίλες περιστάσεις: άλλοτε προκειμένου να ζητήσει τη στήριξή του σε φιλικά του πρόσωπα που αντιμετώπιζαν οικονομικές δυσκολίες στη γαλλική πρωτεύουσα, όπως ο μαρξιστής κριτικός και επιμελητής της *Λέσχης* Μιχάλης Μ. Παπαϊωάννου¹⁴ (Τ: 17.2.68) και ο Πάνος Μουλλάς (Τ: 17.6.70, Ε: 26.6.60)· άλλοτε για να του συστήσει φοιτητές προκειμένου να εκπονήσουν διδακτορικές διατριβές υπό την εποπτεία του στη Σορβόνη, όπως η Χρύσα Προκοπάκη (Τ: 1965, σχέδιο επιστολής, αχρονολόγητο) και η Λία Χατζοπούλου-Καραβία (Τ: 10.6.73). Η ανταπόκριση του Ετιάμπλ ήταν συνήθως θετική (Ε: 26.10.65, Ε: 13.6.73).

Το 1963, ο Τοίρκας, με αφορμή τα εκατό χρόνια από τη γέννηση του Καβάφη και, ταυτόχρονα, τη βράβευση του Σεφέρη με το Νόμπελ, πρότεινε στον Ετιάμπλ να μεσολαβήσει στον Gallimard, με τον οποίο είχε στενή συνεργασία ως διευθυντής της σειράς «Connaissance de l'Orient», για τη γαλλική έκδοση του ποιητικού του έργου (Τ: 5.11.63). Στη νέα έκδοση του Καβάφη, τη μετάφραση του οποίου θα αναλάμβανε ο Τοίρκας, θα συμπεριλαμβάνονταν ανέκδο-

τα ποιήματα¹⁵ και νέα στοιχεία από την καθαφική βιβλιογραφία, που είχαν έρθει πρόσφατα στο φως για τη ζωή, το ποιητικό εργαστήριο και την ιδεολογία του αλεξανδρινού ποιητή. Τη μετάφραση του Σεφέρη –το έργο του οποίου, πέρα από τις μεταφράσεις του René Levesque (1945) και ορισμένα ποιήματα δημοσιευμένα στο *Mercure de France* στις αρχές του 1963 (από τους Jacques Lacarrière και Eugénie Mavraki), όπως επισήμανε ο Τσίρκας, παρέμενε σε μεγάλο βαθμό άγνωστο στη Γαλλία– θα αναλάμβανε ο Γ. Π. Σαββίδης. Ο Τσίρκας τον σύστησε θερμά ως καθαφιστή και ένα από τα λιγοστά οικεία πρόσωπα στον Σεφέρη. Χαριτολογώντας, τέλος, άφηνε ορισμένους υπαινιγμούς για τις προσωπικές οικονομικές δυσκολίες που συνόδευαν την πρόσφατη εγκατάστασή του στην Αθήνα:

A l'âge de 52 ans je me décide, enfin, à m'établir écrivain ! Mes livres connaissent un certain succès, surtout mes deux romans et mon Cavafy. Mais la gloire n'a jamais nourri son homme en Grèce. Voici pourquoi j'essai de prospecter le [...] Marché Commun !

Ο Ετιάμπλ υποσχέθηκε να μεσολαβήσει, δίνοντας προτεραιότητα στην έκδοση του Καβάφη (Ε: 17.11.63). Η τελική απάντηση, όμως, θα είναι αρνητική, καθώς η εμπορική αποτυχία της σειράς «Bibliothèque Idéale», στην οποία θα εντάσσονταν οι δύο εκδόσεις, επέβαλε το πάγωμα προγραμματισμένων τίτλων (Ε: 22.11.63).

Την εκτίμηση που έτρεφε ο Ετιάμπλ προς το πρόσωπο του Τσίρκα μαρτυρεί η πρόταση να του αναθέσει στην *Encyclopedia Universalis* –στην οποία είχε αναλάβει ρόλο συμβούλου σε ζητήματα γενικής και συγκριτικής γραμματολογίας– τη συγγραφή τριών λημμάτων (Ε: 8.5.67): «Calvos»,¹⁶ «Cavafy» και «Littérature grecque moderne». Η πρόταση βρήκε άμεση ανταπόκριση και ανταλλάχθηκαν πολλές, διαδικαστικού χαρακτήρα, διευκρινίσεις (Ε: 24.5.67). Ο Ετιάμπλ, μάλιστα, προσκάλεσε τον Τσίρκα να συναντηθούν στο Παρίσι στις αρχές Αυγούστου του 1967 (Ε: 11.6.67)· η συνάντηση, όμως, δεν πραγματοποιήθηκε, καθώς η εξάμηνη άδεια παραμονής του Τσίρκα έληγε στο τέλος Δεκεμβρίου και, «*pour des raisons complexes*», δεν ήθελε να τη διακόψει (Τ: 23.7.67). Ο Ετιάμπλ έδειξε κατανόηση και υποσχέθηκε να ξαναπιάσουν το νήμα της «εγκυκλοπαιδικής αλληλογραφίας» μετά τις καλοκαιρινές διακοπές (Ε: 6.8.67). Ο Τσίρκας έστειλε ως τον Ιανουάριο του 1968 τα λήμματα για τον Καβάφη και τον Κάλβο, στα οποία, τελικά, περιορίστηκε (Τ: 17.2.68).¹⁷ Με πολλούς δισταγμούς ανακοίνωσε λίγο αργότερα στον Ετιάμπλ ότι παραιτείται από τη συγγραφή του γενικού λήμματος για τη νέα ελληνική λογοτεχνία (Τ: 25.10.68). Ως βασική δικαιολογία προέβαλε ότι η τεκμηρίωση και η σύνθεσή του θα τον αποσπούσαν από τις άμε-

σες προτεραιότητές του που ήταν: «*Écrire encore un roman (qui m'apportera peut être d'autres ennuis)* [πρόκειται για τη *Χαμένη άνοιξη*¹⁸] *et diriger chez un nouvel éditeur une collection "Romanciers du XIXe et XXe siècle" en traduction (qui me permettra de vivre deux ans ou trois)*». Πρότεινε ως αντικαταστάτη του τον Πάνο Μουλλά, τον οποίο συστήνει θερμά ως σημαντικό κριτικό, νεοελληνιστή και ερευνητή που, επιπλέον, λόγω της διαμονής του στο Παρίσι, θα μπορούσε να έχει άμεση επικοινωνία με τους συντελεστές της έκδοσης (Τ: 29.10.68).¹⁹ Ο Ετιάμπλ δεν έκρυψε τη λύπη του διατηρώντας το χιούμορ του (Ε: 26.11.68):

Naturellement votre lettre m'afflige, et me navre ; mais je découvre que l'encyclopédisme n'est pas une opération de tout repos intellectuel et morale. Je comprends mieux encore, maintenant, mon vieil ami Denis Diderot [...] Bonne chance, très cher ami ; et puissiez vous écrire en paix ce roman qui nous arrache à nous.

Σε όλη τη διάρκεια της αλληλογραφίας, η ανταλλαγή βιβλίων και οι αμοιβαίες ευχαριστίες και φιλοφρονήσεις που υποκινούν οι αφιερώσεις είναι σταθερή. Τα πρωτεία κρατά, όπως είναι αναμενόμενο, ο πολυγραφότατος συγκριτολόγος, φιλολογικός εκδότης, δοκιμιογράφος και μυθιστοριογράφος Ετιάμπλ,²⁰ το έργο του οποίου κατέχει σημαντική θέση στη βιβλιοθήκη Τσίρκα που αποκειται στο ΕΚΕΒΙ.²¹ Ο Τσίρκας επικροτεί την εκστρατεία του ενάντια στη γλωσσική και πολιτιστική ομοιογενοποίηση (μία προ του γράμματος παγκοσμιοποίηση) στην οποία οδηγεί η διεύθυνση της αγγλοαμερικανικής γλώσσας στη γαλλική, όπως διαγράφεται μέσα στο περίφημο μαχητικό του φυλλάδιο *Parlez-vous franglais?* (Τ: 24.8.64, σχέδιο επιστολής):

Ni poujadiste²² ni maoïste, mais étieublisme bal et bien. Votre campagne contre le franglais bat son plein – j'en aperçois les échos à travers le *Times Literary Supplement*. En bon marxiste que vous êtes vous avez saisi l'anneau d'un problème majeur – et vous tirez, et vous tirez. Que N. D. de la Paix vous donne des forces, votre combat contre le Sabir atlantique vous gagne tous les honnêtes gens, et nous autres !

Ο Ετιάμπλ, παραλαμβάνοντας το έργο *Ο Καβάφης και η εποχή του*, υπόσχεται (Ε: 16.8.59): «*Quand j'aurai pu ménager deux ou trois jours de loisirs, je m'offrirai le luxe de lire minutieusement, à coups de dictionnaire, quelques-uns de vos chapitres*».

Όπως καταδεικνύεται από την επιστολική επικοινωνία, εκτός από την ανταλλαγή βιβλίων, καλλιεργήθηκε ένας ζωντανός φιλολογικός διάλογος, διαμορφώθηκε ένα κλίμα συνεργασίας και αναπτύχθηκε μια αμοιβαία, έμπρακτη υποστήριξη σε ζητήματα που συνδέονταν με την τεκμηρίωση ή την προώθηση του έργου των δύο επιστολογράφων. Η υποστήριξη αυτή, που εκδηλώθηκε με

ποικίλους τρόπους (ανταλλαγή απόψεων, αποστολή βιβλιογραφικής τεκμηρίωσης και κριτικών σημειωμάτων, δημοσίευση βιβλιοκρισιών στον Τύπο κ.ά.), κινήθηκε σε τέσσερις βασικούς άξονες: τις μεταφράσεις του Καβάφη, τις ελληνικές τύχες του Ρεμπό και του χαϊκού και το πεζογραφικό έργο του Τσίρκα (κυρίως τις γαλλικές του τύχες). Τα σημεία αυτά θα τα παρουσιάσουμε αναλυτικότερα.

1. Οι μεταφράσεις του Καβάφη

Η διάλεξη του Ετιάμπλ για τον Καβάφη στην Αλεξάνδρεια το 1948, λίγο πριν από την αναχώρησή του για τη Γαλλία, προσέφερε το έναυσμα για την τριαντάχρονη αλληλόγραφία. Η πρώτη επιστολή του Τσίρκα είναι γραμμένη στον απόηχο της τιμητικής εκδήλωσης (Τ: 1948, σχέδιο σε χειρόγραφη μορφή). Ο Τσίρκας εκφράζει βαθιά ευγνωμοσύνη, προσωπική και εκ μέρους των φίλων της «Πνευματικής Εστίας», για τη μεγάλη συνδρομή του Ετιάμπλ και του αποδίδει την επιτυχία του Φεστιβάλ. Τον ευχαριστεί, επιπλέον, για την άμεση ανταπόκρισή του να συμμετάσχει στις εκδηλώσεις στη συγκεκριμένη συγκυρία και περιβάλλει με επαίνους το κείμενο της διάλεξής του:

Quant à ce que vous appelez, avec combien de modéstie, le « monstre », eh bien, je ne vous apprendrai rien en vous disant que c'est un travail classique [...] que dorénavant tout traducteur de Cavafis doit le consulter sous peine de trahir le poète. Je vous prédis que très prochainement chez nous on parlera des traductions de Cavafis « avant » et « après » la communication d'Étiemble du 3 Mars 1948.

Δακτυλόγραφο του κειμένου της διάλεξης με τον τίτλο «Sur quelques traductions de Cavafis» και με χειρόγραφη σημείωση «*M. Hadjiandréas*» υπάρχει στο αρχείο Τσίρκα. Το «*cours magistral de comparatiste*», σύμφωνα με το χαρακτηρισμό του Τσίρκα —ή το «*mon monstre*» κατά τον Ετιάμπλ— επιχειρεί μια συγκριτική εξέταση τριών γαλλικών μεταφράσεων του ποιήματος «Κεριά»: της Αθηνάς Ι. Παππά (*La semaine Égyptienne*, 25.4.1929),²³ του Samuel Baud-Bovy (*Poésie de la Grèce moderne*, Lausanne, 1946)²⁴ και του Edmond Jaloux, στον πρόλογο της έκδοσης των μεταφράσεων του Θεόδωρου Γρίβα (Constantin Cavafis, *Poèmes*, Lausanne, 1947).²⁵ Και οι τρεις έχουν τίτλο «Cierges». Επιπλέον, ο Ετιάμπλ είχε συμπεριλάβει και την αδημοσίευτη αγγλική μετάφραση του C. C. Tarelli με τίτλο «Candles», που είχε φτάσει στα χέρια του σε χειρόγραφη μορφή από τους αλεξανδρινούς φίλους του ποιητή. Στη μελέτη του επισημαίνει ότι οι μεταφραστικές αστοχίες στο λεξιλόγιο, η ασέβεια προς τη στίξη και η παραγνώριση των απόψεων του Καβάφη για το μέτρο και το ρυθ-

μό συνέβαλαν στην παραποίηση του νοήματος του ποιήματος.²⁶ Η συγκριτική αυτή εξέταση των μεταφράσεων, στο τέλος της οποίας ο Ετιάμπλ κατέθετε και τη δική του μεταφραστική εκδοχή, μπορούσε κατά την κρίση του να θεωρηθεί και ως άσκηση ερμηνείας της καβαφικής ποίησης.²⁷

nul jamais n'aura complètement compris un texte qui ne l'a pas traduit dans une langue au moins. A la limite, cela signifie sans doute que nous ne comprenons jamais parfaitement les œuvres composées dans notre langue maternelle.

Σύμφωνα με τις ενδείξεις, φαίνεται ότι ο Τσίρκας μαζί με τον Τίμο Μαλάνο είχαν βοηθήσει τον Ετιάμπλ, σε βιβλιογραφικό τουλάχιστον επίπεδο. Όπως συνάγεται από την επιστολή του Τσίρκα, είχαν, επίσης, υποσχεθεί να μεταφράσουν το κείμενο στα ελληνικά· φαίνεται, πάντως, ότι σύντομα ο Μαλάνος αποσύρθηκε. Ο Τσίρκας, χωρίς πλέον τη βοήθεια του Μαλάνου, εξέφραζε στην επιστολή του σοβαρές επιφυλάξεις για τη δυνατότητα να φέρει μόνος του σε πέρας τη μετάφραση. Εξέθετε, επίσης, τις δυσκολίες που θα αντιμετώπιζε το δημοσίευμα κατά τη διαδικασία της στοιχειοθέτησης, καθώς απαιτούσε πολλούς τυπογραφικούς χαρακτήρες, ελληνικούς και λατινικούς. Όπως διαφαίνεται, η βούληση ήταν να δημοσιευτεί το μεταφρασμένο κείμενο της ανακοίνωσης άμεσα και, κυρίως, να γίνει γνωστό και στο αθηναϊκό κοινό. Κατά την εκτίμηση του Τσίρκα, το μόνο αθηναϊκό τυπογραφείο που θα μπορούσε να ανταποκριθεί ήταν αυτό της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής· ωστόσο, λόγω της απόστασης, δεν θα μπορούσε να επιβλέψει ο ίδιος τη διαδικασία. Ο Τσίρκας υπέβαλε πρόταση στον Ετιάμπλ να δημοσιευτεί η μετάφραση σε ένα από τα δύο περιοδικά με τα οποία συνεργαζόταν και ο ίδιος: στην *Αλεξανδρινή Λογοτεχνία* ή τα *Ελεύθερα Γράμματα*. Όπως τον ενημέρωνε, η *Αλεξανδρινή Λογοτεχνία* πρόσφερε πολλά πλεονεκτήματα: Είχε κερδίσει την εκτίμηση του αθηναϊκού κοινού και, χάρη στη συχνή συνεργασία του Μαλάνου, θεωρούνταν ως το κατεξοχήν περιοδικό των καβαφολογικών μελετών· επιπλέον, θα μπορούσαν να τυπωθούν ανάτυπα για τους φίλους του ποιητή. Όμως, ο προγραμματισμός της ύλης του αλεξανδρινού περιοδικού επέβαλε να περιμένουν ως τον Δεκέμβριο. Αν επέλεγαν τα *Ελεύθερα Γράμματα*, θα ανέθεταν την επίβλεψη της εκτύπωσης στον γάλλο νεοελληνιστή και αναπληρωτή διευθυντή του Γαλλικού Ινστιτούτου της Αθήνας Roger Millieux.

Πριν προχωρήσουν στη δημοσίευση της μελέτης του Ετιάμπλ στα ελληνικά, ο Τσίρκας έκρινε ότι στην περίπτωση της μετάφρασης του Baud-Bovy «*il faut couper quelques ongles à ce "monstre"*». Όπως προσπάθησε να πείσει τον Ετιάμπλ, η απαλοιφή ορισμένων κρίσεων ενδέχεται να ήταν επιβεβλημένη για λόγους φιλολογικής ακρίβειας. Στην εκτίμηση αυτή τον οδηγούσαν στοιχεία από την

πρόσφατη μελέτη του Μιχάλη Πιερίδη *Ο βίος και το έργο του Κωνσταντίνου Καβάφη* (Αθήνα, Ίκαρος, 1948), που είχε κυκλοφορήσει τον Φεβρουάριο, αλλά είχε φτάσει στα χέρια του λίγες μέρες πριν από τη διάλεξη και, συνεπώς, δεν είχε μπορέσει να τα θέσει υπόψη του Ετιάμπλ. Τα στοιχεία αυτά έφερναν στο φως την ύπαρξη τριών διαφορετικών δημοσιευμένων εκδοχών των «Κεριών»: στο *Εθνικόν Ημερολόγιον του έτους 1900* του Κ. Φ. Σκόκου,²⁸ σε τεύχος του 1904²⁹ και στην έκδοση του 1935.³⁰ Η συγκριτική μελέτη των εκδοχών του 1900 και του 1935 (αναπαράγει αυτήν του 1904, με μια αλλαγή στον 5ο στίχο), κατά την κρίση του Τσίρκα, θα μπορούσε να συμβάλει σε έναν βαθύτερο στοχασμό γύρω από την καθαφική ποιητική και μέθοδο εργασίας. Επιπλέον, θα μπορούσε να στηρίζει την υπόθεση ότι οι μεταφραστικές αστοχίες του Baud-Bovy οφειλόνταν ως ένα βαθμό στο ότι χρησιμοποίησε ως άμεσο πρότυπο την εκδοχή του σονέτου που είχε δημοσιευτεί στο *Εθνικόν Ημερολόγιον του έτους 1900* του Σκόκου.

Τελικά, η μετάφραση της διάλεξης του Ετιάμπλ από τον Τσίρκα δεν είδε το φως της δημοσιότητας. Πάντως, από το αναθεωρημένο και επαυξημένο κείμενο της μελέτης που δημοσιεύτηκε στα γαλλικά (1966) γίνεται σαφές ότι ο Ετιάμπλ έλαβε υπόψη του τα νέα στοιχεία που του είχε στείλει ο Τσίρκας.³¹ δεν συναίνεσε, όμως, στην απόλεια των κρίσεων που του είχε ζητήσει γύρω από τη μετάφραση του Baud-Bovy.³² Στη δεύτερη αυτή έκδοση του κειμένου ο Ετιάμπλ θα συμπεριλάβει μία ακόμα μετάφραση που έφτασε στα χέρια του με τη φροντίδα του Τσίρκα (Ε: 7.7.49). Πρόκειται για την αδημοσίευτη μετάφραση των «Κεριών» της Gisèle Prassinos με τον τίτλο «Bougies», που είχε ανακαλύψει ο Τσίρκας κατά την επίσκεψή του στο Παρίσι το 1949.³³

Το ζήτημα της κριτικής αποτίμησης των γαλλικών μεταφράσεων του Καβάφη θα θέσει ξανά ο Τσίρκας –χωρίς, ωστόσο, να προκύπτει ανταπόκριση μέσα από την αλληλογραφία– με αφορμή την έκδοση του Georges Cattaui,³⁴ η οποία συμπεριλάμβανε και τη μετάφραση των «Κεριών» του Ετιάμπλ (Τ: 24.8.64). Απέστειλε στον Ετιάμπλ μια αυστηρότατη κριτική, διοχετεύοντας, ενδεχομένως, με αυτή την ευκαιρία και με συγκαλυμμένο τρόπο μια πικρία του για τη ματαίωση της δικής του μετάφρασης και έκδοσης στον Gallimard:

C'est un honte, une abomination. Quel étalage, quelle préciosité, quel va-et-vient de noms propres, honorables en eux mêmes, mais sans aucun rapport avec ce poète. Ce monsieur n'a rien compris, ni d'Alexandrie ni de Grèce, ni d'Égypte. Et puis il devait connaître tout le matériel, on ne s'arrête pas à 1948, diable ! Ses traductions ? Horribles. Voyez p. 105 ces... cadavres (!) pour traduire σώματα. Dommage que pour vos Cierges soient tombés en pareille compagnie.

2. Αρτούρ Ρεμπό (Arthur Rimbaud)

Η προσέγγιση του ποιητικού έργου του Ρεμπό και η πρόσληψή του αποτέλεσαν αντικείμενο μακροχρόνιας έρευνας και μελέτης για τον Ετιάμπλ. Τα χιλιάδες δελτία για τη ζωή και το μύθο του Ρεμπό που μετέφερε κατά την άφιξή του στην Αλεξάνδρεια το 1944, τα οποία έμειναν στη μνήμη του Τσίρκα, είχαν αρχίσει να συγκεντρώνονται από τα νεανικά του χρόνια, μέσα στη δεκαετία του 1930. Το 1936 είχε δει το φως της δημοσιότητας η πρώτη του μελέτη *Rimbaud* – σε συνεργασία με τη Yassu Gauclère. Με την επιστροφή του στη Γαλλία, ο Ετιάμπλ περνούσε πλέον στην τελική ευθεία των ερευνών του, που θα κατέληγαν στην υποστήριξη της διδακτορικής του διατριβής με τίτλο *Le mythe de Rimbaud* το 1952 στη Σορβόνη. Στο πλαίσιο της μελέτης του για τη διεθνή πρόσληψη του Ρεμπό, ο Ετιάμπλ είχε σχεδιάσει την κατάρτιση μιας αναλυτικής και συστηματικής βιβλιογραφίας με σχετικά δημοσιεύματα σε είκοσι γλώσσες (αγγλική, ιαπωνική, τουρκική, αραβική, ολαβική, ελληνική κ.ά.). Η βιβλιογραφία αυτή συγκρότησε τελικά τον πρώτο εισαγωγικό τόμο του τρίτομου *Le mythe de Rimbaud*, με τον υπότιτλο *Genèse du mythe 1869-1941, Bibliographie analytique et critique* (δημοσιεύτηκε το 1954). Φαίνεται ότι οι συζητήσεις με τον Τσίρκα γύρω από τη συγκέντρωση στοιχείων είχαν ξεκινήσει από την Αλεξάνδρεια, αφού τα βιβλιογραφικά desiderata απαντούν ήδη στην πρώτη επιστολή του Ετιάμπλ (Ε: 7.7.49). Το ελληνικό μέρος παρουσίαζε αναπόφευκτα πολλές δυσκολίες: Η βιβλιογραφία Κατοσίμπαλη (1955) θα έβλεπε το φως ένα χρόνο μετά την έκδοση του τόμου, ενώ η μοναδική βιβλιογραφία που διέθετε ο Ετιάμπλ, το *Bulletin Analytique de Bibliographie Hellénique* του Γαλλικού Ινστιτούτου της Αθήνας, είχε αρχίσει να δημοσιεύεται μόλις το 1947, ξεκινώντας την καταγραφή από το 1945, και περιλάμβανε μόνο τις αυτοτελείς εκδόσεις. Στην πρώτη αυτή επιστολή εξέφραζε την ανησυχία του, καθώς δεν είχε στα χέρια του παρά ένα εγκυκλοπαιδικό λήμμα (προφανώς αυτό του Ναπολέοντα Λαπαθιώτη στον 31ο τόμο της *Μεγάλης Ελληνικής Εγκυκλοπαίδειας* του 1933) και ανέμενε «avec gourmandise» το περιοδικό *Κυπριακά Γράμματα*, με σχετικό δημοσίευμα. Η έκκληση που απηύθυνε ο Ετιάμπλ στον Τσίρκα ήταν σαφής:

Si toutefois tel écrivain de vos amis a des souvenirs, qu'il accepte de me communiquer, même avec des références imprécises, je pourrai tâcher d'en faire mon profit.

Ο Τσίρκας, ανταποκρινόμενος άμεσα, θα επωμιστεί το ρόλο του ερευνητή, του μεθοδικού βιβλιογράφου³⁵ και του προσωπικού μεταφραστή. Δρομολόγησε τις γνωριμίες του (Τίμος Μαλάνος, Αντ. Κ. Ιντιάνος κ.ά.) σε Αλεξάνδρεια,

Ελλάδα και Κύπρο, συγκέντρωσε υλικό μέσα από προσωπική έρευνα και το κοινοποίησε στον Ετιάμπλ, συνοδευόμενο από σχολαστικές βιβλιογραφικές παραπομπές. Παράλληλα, επιδόθηκε στη μετάφραση ορισμένων δημοσιευμάτων προς χρήση του Ετιάμπλ. Σε πρώτη φάση του ταχυδρόμησε απόκομμα με «Τα κυπριώτικα γράμματα του Arthur Rimbaud» του Αντ. Κ. Ιντιάνου από τα *Κυπριακά Γράμματα* 34-36 (Μάιος 1939),³⁶ μαζί με τη μετάφρασή του (Τ: σχέδιο αχρονολόγητης επιστολής· χρονολογείται πριν από τον Μάιο 1950).³⁷ Του υπέδειξε, επίσης, άλλες δύο πρόσφατες μεταφράσεις και μελέτες: α) τη μετάφραση του «Μεθυσμένου карабиού» από τον Τηλέμαχο Παντελίδη και τη μελέτη του ίδιου στα *Κυπριακά Γράμματα* 173 (Νοέμβριος 1949, σσ. 344-349), επισυνάπτοντας και απόκομμα από το περιοδικό – επιπλέον, του σημείωσε την ακριβή παραπομπή στη δεύτερη δημοσίευσή της, στο περιοδικό *Νέοι Ρυθμοί* (7 Σεπτεμβρίου 1949).³⁸ β) τη μετάφραση του «Μεθυσμένου карабиού» από τον Κάισαρα Εμμανουήλ και την κριτική που της άσκησε ο Ν. Παππιάς στο περιοδικό *Ποιητική Τέχνη*.³⁹ Ο Τσίρκας δεν παρέλειψε να τονίσει την προθυμία του: «*Si vous trouvez quelque difficulté à déchiffrer le néogrec de l'étude, je me ferai un plaisir de vous la traduire*». Σε δεύτερη φάση (Τ: 3.6.50), του κοινοποίησε πρόσθετα στοιχεία συγκεντρωμένα από τη δική του έρευνα ή με τη μεσολάβηση τρίτων (Μαλάνος): το δημοσίευμα του Άρη Δικταίου «Ο Ρεμπώ και οι δυνατότητες της αγωνίας», *Ο Αιώνας μας* (1950),⁴⁰ την πρόσφατα δημοσιευμένη ταξιδιωτική αφήγηση του Μ. Γιαλουργάκη *Δρόμοι του Νότου* [: *Ταξιδιωτικό της Άνω Αιγύπτου*] (Ιούνιος 1950), με τη σημείωση ότι γίνεται αναφορά στην επιγραφή που χάραξε ο Ρεμπώ κατά το ταξίδι του στην Άνω Αίγυπτο, και, τέλος, τη «σημαντική φιλοσοφική και αισθητική μελέτη» –κατά την κρίση του Τ. Μαλάνου– του Δημήτριου Καπετανάκη *Ρεμπώ. Μύθος και μέτρος για την κόλαση της ποίησής του* (Αθήνα, 1937).⁴¹

Ο Ετιάμπλ, αναγνωρίζοντας τη σημαντική βιβλιογραφική συμβολή του Τσίρκας, εξέφρασε την επιθυμία να τον ευχαριστήσει δημόσια στην έκδοση του τόμου (Ε: 1.5.50), καθώς θεωρούσε ότι «*cette section sera de vous*» («*Le mythe de Rimbaud aux domaines étrangers. Grèce*», σσ. 474-479)· ο Τσίρκας, ωστόσο, τον παρακάλεσε να του επιτρέψει να παραμείνει στην ανωνυμία, κρίνοντας ότι η τεκμηρίωση που του παρείχε ήταν πενιχρή σε σχέση με το αθησαύριστο υλικό (Τ: 3.6.50).

Η έκδοση του τόμου *Le mythe de Rimbaud. La structure du mythe* (1952) πρέπει να έφτασε γρήγορα στα χέρια του Τσίρκας, με ιδιόγραφη αφιέρωση και ευχαριστίες για τη βοήθειά του. Τα αναγνωστικά ίχνη στο αντίτυπο της βιβλιοθήκης του (ΕΚΕΒΙ) καταδεικνύουν την προσοχή με την οποία διάβαζε την

ογκώδη μελέτη. Ο Τσίρκας προχώρησε στη δημοσίευση της βιβλιοκρισίας «Ο μύθος του Ρεμπώ» στην εφημερίδα *Φωνή* του Καΐρου (17.1.1953), στη στήλη «Κουβεντιάζοντας» που είχε εγκαινιάσει λίγο νωρίτερα (20 Δεκεμβρίου 1920),⁴² επιδιώκοντας να γίνει γνωστή η μελέτη του Ετιάμπλ στο αλεξανδρινό κοινό. Στην οξυδερκή κριτική του, επαινετική σε γενικές γραμμές, δεν δίστασε να διατυπώσει τις αντιρρήσεις του. Το βασικό ερώτημα που του υποκίνησε η μελέτη ήταν κατά πόσο η απομυθοποιητική διαδικασία που ακολούθησε ο Ετιάμπλ κατέληξε σε έναν «αυθεντικό» Ρεμπό ή σε έναν «ετιαμπλικό Ρεμπώ», αποτέλεσμα μιας συναισθητικής διαδικασίας ανάμεσα σε μελετητή και ποιητή. Ο Ετιάμπλ τον ευχαρίστησε ευγενικά για τη βιβλιοκρισία του (Ε: 6.4.54), βιβλιογραφική περιγραφή της οποίας θα συμπεριλάβει αργότερα (*Le mythe de Rimbaud*, τόμ. 4: *L'année du centenaire*, Paris, Gallimard, 1961, σ. 45):

de la longue étude dont vous m'avez honoré dans la presse hellénique et qui m'a fait, venant de vous, un plaisir singulier. Ce que vous me reprochez, je sais bien, parbleu, que vous me le reprochez ; cela va de soi et ne diminue en rien ni mon amitié pour vous ni, pour moi, le prix de vos éloges.

Ο γάλλος συγκριτολόγος συνέχισε να θεωρεί τον Τσίρκα βασικό σύμβουλο γύρω από τις ελληνικές τύχες του Ρεμπό. Ετοιμάζοντας την έκδοση *Le sonnet des voyelles: de l'audition colorée à la vision érotique* (Paris, Gallimard, 1968) απευθύνθηκε σε αυτόν προκειμένου να αποκτήσει την ελληνική μετάφραση των «Voyelles» του Ν. Στρατάκη από τον τόμο *Ποιηταί της Γαλλίας* (Αθήνα, 1949) (Ε: 24.5.67). Αλλά και ο Τσίρκας δεν έπαυσε να τον ενημερώνει για τους νέους τίτλους που δημοσιεύονταν, τουλάχιστον ως το 1970, όπως πιστοποιεί η πληροφορία του για την έκδοση της ανθολογίας του Αλέξανδρου Μπάρα με μεταφράσεις των Μποντλέρ, Ρεμπό, Αραγκόν (1970) (Τ: σχέδιο επιστολής, χρονολογείται στα 1970).

3. Το χαϊκού

Μέρος του προγράμματος του Ετιάμπλ για την έξοδο της συγκριτολογικής σκέψης από τον ευρωκεντρισμό αποτέλεσε και η προσπάθειά του να κάνει γνωστές τις εξω-ευρωπαϊκές λογοτεχνίες και να αναδείξει τις ιδιαιτερότητές τους. Το αίτημα αυτό το υπηρέτησε από τη μεριά του εκδότη επί τριάντα χρόνια με τη σειρά «Connaissance de l'Orient» υπό την αιγίδα της Ουνέσκο αλλά και με τις συγκριτολογικές του μελέτες. Στο πλαίσιο των ενδιαφερόντων του για τις σχέσεις των λογοτεχνιών της Κίνας και της Ιαπωνίας με τις δυτικές λογοτεχνίες,⁴³

και με αφορμή την προετοιμασία μιας διάλεξης στο Κιότο τον Νοέμβριο του 1972 με θέμα «Haïku dans les langues indoeuropéennes», επιδόθηκε στη μελέτη του χαϊκού, της ιδιόμορφης αυτής ποιητικής μορφής της ιαπωνικής λογοτεχνίας. Ο Ετιάμπλ γνώριζε για τα χαϊκού του Σεφέρη και αναζητούσε στοιχεία για άλλα ελληνικά δείγματα του είδους. Ο Τσίρκας ανέλαβε και πάλι το ρόλο του διαμεσολαβητή. Ο Ετιάμπλ ενδιαφερόταν κατ' αρχάς να διερευνήσει αν τα χαϊκού του Σεφέρη είναι μεταφράσεις, διασκευές ή πρωτότυπα· ζήτησε, λοιπόν, από τον Τσίρκα να του στείλει την τελευταία έκδοση των ποιημάτων του Σεφέρη για να τα αντιπαραβάλει με ιαπωνικά χαϊκού (E: 10.6.72). Τα σεφερικά χαϊκού έφτασαν έγκαιρα στα χέρια του Ετιάμπλ (E: 27.6.72). Η ανάγνωσή τους από το ελληνικό πρωτότυπο και η σύγκρισή τους με τα ιαπωνικά πρότυπα προκάλεσαν προβληματισμούς στο συγκριτολόγο γύρω από την εντύπωση που δημιουργεί στον ελληνόφωνο αναγνώστη η ρυθμική οργάνωση των συλλαβών 5+7+5. Ο Τσίρκας κλήθηκε να απαντήσει. Τον ενημέρωσε κατ' αρχάς ότι δεν υπήρχε ειδική μελέτη για τα χαϊκού του Σεφέρη και, αναγκαστικά, θα περιοριζόταν να καταθέσει την προσωπική του εντύπωση, με την οποία πάντως, όπως τον επισήμανε, συμφωνούσε και ο ποιητής Τάκης Σινόπουλος (T: 14.7.72):

Ces sont de petits poèmes, autonomes et complets, en vers iambiques accentués à l'avant dernier syllabe. Leur ton est celui de conversation normale, Seféris garde –heureusement!– ses distances du vers traditionnel grec de 15 syllabes (*politikos stihos*). Parfois le deuxième vers a (le 6ème haïkai) ou huit (le 9ème) syllabes au lieu de sept, mais cela ne gêne pas, parce que chacun des trois vers n'est pas supposé de s'enchaîner avec le rythme syllabique de celui qui le précède ou le suit. Le 16ème haïkai est sans rythme (2-8-7). Il serait faux de dire que Seféris a pris le *politikos stihos* de 15 syllabes, lui en ajouté deux (comme Kazantzakis semble avoir fait dans son *Odyssée*) et l'a brisé en trois parties. Chaque vers constitue chaque fois un nouveau départ et une fin à soi. Pour chaque vers une image, trois images un poème.

Επιστρέφοντας ο Ετιάμπλ από το Κιότο, όπου η παρουσίαση των σεφερικών χαϊκού είχε προκαλέσει ιδιαίτερο ενδιαφέρον (E: 16.12.72), βρήκε στο γραφείο του την πρόσφατα δημοσιευμένη συλλογή του Δ. Ι. Αντωνίου *Χάι-Κάι και Τάνκα* (1972)· είχε επίσης λάβει την πληροφορία για σχετικό άρθρο του Γ. Π. Σαββίδη στο *Βήμα* και ανέμενε τη μετάφρασή του από τον Τσίρκα. Επρόκειτο για την επιφυλλίδα του Γ. Π. Σαββίδη «Τάνκα και χάικου ή τα νυχτογιασεμιά», γραμμένη με αφορμή τη συλλογή του Αντωνίου, όπου θίγονται ζητήματα μετρικής του είδους. Ο Τσίρκας έστειλε στον Ετιάμπλ τη μετάφραση μαζί με το απόκομμα της εφημερίδας (T: 25.12.72) και του μετέφερε χαριτολογώντας ότι ο Σαββίδης «s'était déclaré doublement flatté d'être lu par Étienne et traduit

par Tsirkas». Ο Ετιάμπλ εξέφρασε τις ευχαριστίες του στον Τσίρκα και τον Σινόπουλο στην τρίτη έκδοση του *Essais de littérature (vraiment) générale* (1975), όπου περιλάμβανε τη μελέτη «Sur quelques adaptations et imitations du *haïku*». Ο Τσίρκας απάντησε με σεμνότητα (Τ: 31.1.76): «*Bravo pour la troisième édition, vraiment magistrale. Elle est arrivée hier. Merci mille fois d'avoir pensé à moi et de me citer en compagnie de Seféris et de Sinopoulos*».

4. Το λογοτεχνικό έργο του Τσίρκα

Α. Οι Ακυβέρνητες Πολιτείες

Η μετάφραση της Τριλογίας στα γαλλικά ζωντάνεψε το διάλογο του Τσίρκα με τον Ετιάμπλ. Χάρη στη μετάφραση, ο γάλλος συγκριτολόγος είχε πλέον τη δυνατότητα της άμεσης πρόσβασης, χωρίς τη βοήθεια λεξικού, στο έργο του Τσίρκα και μπορούσε να μεσολαβήσει για την προβολή της συγγραφικής του εικόνας στον γαλλόφωνο χώρο.

Μολονότι ο Τσίρκας προτιμούσε να εκδοθεί η Τριλογία από τον Gallimard αντί για τον Seuil, δεν είχε ζητήσει την παρέμβαση του Ετιάμπλ (Τ: 7.7.70). Άλλωστε, κατά τη διετία 1968-1970 η αλληλογραφία δείχνει να έχει ατονήσει. Ο Ετιάμπλ, μόλις πληροφορήθηκε από τον γαλλικό τύπο την επικείμενη γαλλική έκδοση εντός του 1970, δήλωσε αμέσως τη στήριξή του (Ε: 26.6.70): «*J'attends impatiemment la traduction de vos romans [...] Comptez sur moi pour faire le possible et au-delà en faveur de ce savant amateur de littérature grecque, et traducteur de littérature française*». Την ίδια πρόθεση διατύπωσε επανειλημμένα (Ε: 28.12.70, Ε: 21.1.71) αναμένοντας την έκδοση της Τριλογίας, η οποία, από τον Δεκέμβριο του 1970 που είχε προγραμματιστεί (Τ: 7.7.70), δημοσιεύτηκε τελικά τον Νοέμβριο του 1971. Στο διάστημα αυτό, ο Τσίρκας απευθύνθηκε πολλές φορές στον Ετιάμπλ για να ζητήσει τη συνδρομή του: αφενός για να μεσολαβήσει για την αποστολή του μυθιστορήματος σε πρόσωπα της γαλλικής πνευματικής ζωής (Τ: 27.4.71) και αφετέρου για να στηρίξει την πρόθεση του Seuil να υποβάλει την Τριλογία ως υποψήφια για το βραβείο ξένου μυθιστορήματος (Τ: 23.11.71, Τ: 26.11.71, Τ: 9.12.71), παρεμβαίνοντας διακριτικά στα μέλη της κριτικής επιτροπής. Ο Ετιάμπλ, μολονότι υπήρξε πρόθυμος, ενημέρωσε εξαρχής τον Τσίρκα για τα στενά περιθώρια επιρροής του, καθώς δεν διατηρούσε καλές σχέσεις με πολλά από τα μέλη της επιτροπής (Ε: 15.11.71, Ε: 15.12.71).

Τον Νοέμβριο του 1971, το *Les Cités de la dérive* έφτασε στα χέρια του Ετιάμπλ,

ο οποίος έσπευσε να εκφράσει τη συγκίνησή του (E: 15.11.71): «*Quelle émotion, bien cher ami, de recevoir votre bouquin! Et quel dépit de ne pouvoir m'y enfoncer sur-le-champ. Les besognes, les devoirs [...] m'empêchent*». Δεν παρέλειψε πάντως να σχολιάσει την προσφώνηση του Τσίρκα: «*Un seul reproche: votre dédicace, où vous me donnez du "maître". Ceci n'est pas chic du tout de vous moquer ainsi de moi*». Ο Τσίρκας τον ευχαρίστησε (T: 23.11.71): «*Votre lettre du 15 novembre est un cri de cœur qui m'a comblé de joie*», και αιτιολόγησε τους λόγους που υπαγόρευσαν την προσφώνηση στην αφιέρωση: Δίπλα στις οφειλές του στην πνευματική παρουσία του Ετιάμπλ στην Αλεξάνδρεια, για τις οποίες έγινε ήδη λόγος, πρόσθετε:

il y a vos travaux sur Rimbaud. C'est là que j'ai appris ce que j'ai pu donner dans mon Cavafy. Mais aussi comme romancier. Vous croyez que «*Peaux de couleuvre*» ne m'ont pas appris, et beaucoup? L'allure stendhalienne du récit c'est à travers votre roman que je l'ai appris. Et lorsque vous me lirez vous trouverez même des échos directs de «*Corps à blason*».

Την έκδοση της Τριλογίας ακολούθησαν κριτικές στον γαλλικό περιοδικό και ημερήσιο τύπο.⁴⁴ Τον Τσίρκα, όπως είναι αναμενόμενο, τον απασχολούν κατά την περίοδο αυτή η διαμόρφωση της εικόνας του ως μυθιστοριογράφου μπροστά στα μάτια του γαλλικού κοινού και οι όροι πρόσληψης του έργου του. Η δημοσίευση της πρώτης του συνέντευξης στο περιοδικό *Le Nouvel Observateur* (29.11.-5.12.1971), που παραχώρησε στην Catherine Lerouin, μεταφράστρια της Τριλογίας μαζί με τη Χρύσα Προκοπάκη,⁴⁵ προκάλεσε τη δυσανεξία του (T: 9.12.71), για την οποία μίλησε στον Ετιάμπλ: Οι απόψεις του είχαν παραποιηθεί, ενώ με την επιλογή του άστοχου τίτλου «*Revenez en Grèce*» ερμηνεύθηκε ως έκκληση η απλή επιθυμία που είχε εκφράσει για την επιστροφή των αυτοεξόριστων Ελλήνων συγγραφέων στην Ελλάδα· το βασικό του παράπονο, όμως, ήταν, όπως διευκρίνιζε σε άλλη επιστολή του, ότι δεν πέρασαν το μήνυμα που ο ίδιος ήθελε να προβάλει (T: 19.1.72): Η Τριλογία είναι μια προέκταση του άρθρου του για τον Καβάφη και την αγγλική πολιτική.⁴⁶

Ο Ετιάμπλ από τη μεριά του, από την πρώτη στιγμή που πήρε στα χέρια του τη γαλλική έκδοση του μυθιστορήματος, είχε εκφράσει στον Τσίρκα την επιθυμία να το παρουσιάσει στο *Le Monde* μόλις θα βέρισκε χρόνο να το διαβάσει (E: 15.11.71)· είχε, μάλιστα, αυτοπροταθεί και στη διευθύνση της εφημερίδας με το επιχειρήμα ότι γνώριζε τόσο το συγγραφέα όσο και το χώρο και το χρόνο που εκτυλίσσεται η δράση του μυθιστορήματος (E: 23.11.71). Αρχικά, η εφημερίδα είχε αναθέσει την κριτική παρουσίαση στον Jacques Lacarrière, γεγονός που είχε δυσαρεστήσει τον Ετιάμπλ, καθώς γνώριζε ότι θα στενοχωρούσε τον

Τσίρκα (Ε: 1.12.71). Ο τελευταίος τού είχε ήδη εκφράσει τη δυσαρέσκειά του για το κριτικό σημείωμα του Lacarrière «Les prisons du Soleil» (*Nouvel Observateur*, 1971)· κατά την εκτίμησή του, ο Lacarrière, με τον οποίο φαίνεται ότι υπήρχε από παλιότερα (1967) κάποια περιπλοκή στις σχέσεις τους –είχε απειλήσει τον Τσίρκα με ένα εκτενές κείμενο που δεν δημοσίευσε–, έδειχνε ότι δεν είχε διαβάσει ή δεν είχε καταλάβει την Τριλογία (Τ: 26.11.71).

Τελικά, η κριτική στο *Le Monde* ανατέθηκε στον Ετιάμπλ. Πριν προχωρήσει στη σύνταξή της, ζήτησε ορισμένες διευκρινίσεις από το συγγραφέα, από τις οποίες διαφαίνεται η συγκριτολογική του ευαισθησία γύρω από μεταφραστικά ζητήματα (Ε: 15.1.72):

1) Si pour le sens la traduction est bonne (je regrette que l'on ne rende jamais les expressions d'arabe ; moi, je m'en tire presque toujours, avec les souvenirs qui remontent à la lecture des noms des stations du tram d'Alexandrie ; mais les autres Français ? 2) Si la trilogie n'est pas (en un sens) le prolongement de votre article sur Cavafy et la politique anglaise. 3) Si les *ΦΕΛΛΑΧΟΙ* sont des poèmes inspirés par les fellahs.

Τα ερωτήματα προσέφεραν στον Τσίρκα μια καλή ευκαιρία για να περιβάλει το έργο του με την εικόνα που επιδίωκε (Τ: 19.1.72):

1) Pour le sens la traduction est bonne. Je l'ai revue, ligne par ligne, deux fois. La première en manuscrit, la deuxième en épreuves. Toutes les expressions grecques sont bien rendues. Il y en a peu d'arabes ; l'a aussi j'ai veillé. Pour les noms arabes il y a très peu de coquilles [...] qui ne changent beaucoup le sens. 2) En effet la Trilogie est en un sens le prolongement de mon article sur Cavafy et la politique anglaise. Dommage d'ailleurs que le *Nouvel Observateur* dans ce fameux entretien ait supprimé ce passage qui vous donne absolument raison : « Le souvenir de ces conversations (avec Cavafy) m'a orienté vingt cinq ans après dans mes recherches d'où est sortie l'étude Cavafy et son époque (1958). Mais ces 500 pages qui m'ont pris cinq ans de recherches et de méditation sur l'histoire de l'installation et sur l'avenir des colonies grecques d'Égypte, autrement dit d'interrogations sur mon destin et le destin des miens en Égypte, m'a merveilleusement aidé à entreprendre la composition des *Cités à la dérive* [...] ». Inspiré par le sens historique de Cavafy je tournais mes yeux non pas vers l'Égypte des Ptolémées (quoique celle-ci aussi chez Cavafy n'est qu'un point de référence, un miroir, don il se sert pour parler des choses de son époque) mais vers l'Égypte de l'ère de l'expansion impérialiste de la Grande Bretagne sous la reine Victoria. C'est ainsi que j'ai mieux compris et appris à aimer le peuple égyptien [...] D'ailleurs entre Cavafy et les *Cités*, j'ai écrit en 1956 et publié en 1957 une longue nouvelle, *Noureddine Bomba*. [...] La nouvelle fut écrite en dix jours, immédiatement après la nationalisation du Canal de Suez, dans l'exaltation et l'attente angoissée de la riposte des Puissances. Entre 1929 et 1939 j'avais vécu en Haute-Égypte, j'avais connu de près la vie misérable des fellahs (d'ailleurs mon tout premier livre, une plaquette des poèmes s'intitule, justement « FELLAHS » (voici votre troisième question

répondue !) [...] Grâce à tout ça il m'a été facile de faire confluer plus tard les luttes des Égyptiens et des Grecs pour la même cause dans *Cités*.

Η κριτική του Ετιάμπλ, με τον τίτλο «Un grand romancier Grec: Stratis Tsirkas», δημοσιεύθηκε στο *Le Monde* (11.2.72)⁴⁷ λίγο πριν από την αναγγελία της απονομής του γαλλικού βραβείου ξένου μυθιστορήματος. Προκάλεσε αίσθηση και στον ελληνικό Τύπο και αρκετές εφημερίδες δημοσίευσαν μεταφρασμένα αποσπάσματα.⁴⁸ Καταγράφηκε ως ένα από τα σημαντικά κριτικά κείμενα για το μυθιστόρημα, καθώς συμπεριλήφθηκε αργότερα στο αφιερωματικό τεύχος του περιοδικού *Τομές* (40-43, Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος 1978) σε μετάφραση του Β. Κάσσου –η οποία δεν ικανοποίησε τον Τσίρκα, όπως μαρτυρεί η απολογητική του επιστολή προς τον Ετιάμπλ (Τ: 14.11.78)– και, σε νέα μετάφραση της Χρύσας Προκοπάκη, στον συλλογικό τόμο *Οι Ακυβέρνητες Πολιτείες του Στρατή Τσίρκα και η κριτική 1960-1966* (Αθήνα, Κέδρος, 1980), που επιμελήθηκε η ίδια.⁴⁹

Θετικά σχόλια για την Τριλογία εξακολουθούν να διατυπώνονται στις επιστολές του Ετιάμπλ με διάφορες αφορμές: άλλοτε με δική του πρωτοβουλία, όπως στην περίπτωση της προβολής του «Θιάσου» («*Le voyage des comédiens*») του Θόδωρου Αγγελόπουλου στο Παρίσι (Ε: 17.11.75):

Comme ce film continue bien votre glorieuse trilogie ! Les trois occupants sont là, chacun avec ses travers, ou ses ignomies ; et quel sublime renouveau de l'*Orestie* ! Allons, avec Tsirkas et ce *Thiase*, la résistance grecque est mieux servie que chez nous par *Lacombe Lucien*⁵⁰ et les romans de Modiano.

Άλλοτε με αφορμή ορισμένα δημοσιεύματα, τα οποία του είχε στείλει ο συγγραφέας, όπως το διπλό αφιέρωμα του περιοδικού *Τομές* στον Τσίρκα και τον Τολστόι (όπου και η μετάφραση της κριτικής από το *Le Monde*). Η συγκατοίκηση αυτή, κατά την κρίση του συγκριτολόγου, αποτελούσε «*un parfait hasard objectif, car [les] Cités à la dérive, ce sont bien La Guerre et la paix de la littérature grecque moderne*» (Ε: 9.11.78).

Ο Τσίρκας, ανήσυχος πάντα για την ανταπόκριση που έβρισκε το έργο του και για τις συζητήσεις που υποκινούσε, εξακολουθεί, όπως έχει ήδη διαφανεί, να τροφοδοτεί το συνομιλητή του με κρίσεις και σχόλια. Στην προτελευταία σωζόμενη επιστολή του, μεταφέρει τη συζήτηση στην κριτική που δέχτηκε από την αριστερά. Με ικανοποίηση αναφέρει ότι, κατά την εκτίμηση διανοουμένων, η Τριλογία, η οποία είχε προκαλέσει έντονες συζητήσεις κατά την περίοδο 1960-1967, αποτέλεσε τον βασικό παράγοντα που υποχρέωσε το Κόμμα (του Εσωτερικού) να αναθεωρήσει τη δογματική γραμμή του στα λογοτεχνικά ζητήματα (Τ: 14.11.78).

B. Ο Νουρεντίν Μπόμπα

Η γαλλική έκδοση του *Νουρεντίν Μπόμπα* (μαζί με άλλες νουβέλες) με τον τίτλο *L'homme de Nil* (σε μετάφραση της Catherine Lerouvre, 1974) έφτασε γρήγορα στα χέρια του Ετιάμπλ (Τ: 10.6.73) προκαλώντας θετικά σχόλια (Ε: 12.6.73). Ο ίδιος έσπευσε, μάλιστα, να δημοσιεύσει την ιδιαίτερα επαινετική κριτική στο *Le Monde* (19.07.73): «*Voix grecques. Tsirkas un athlète complet de l'écriture. L'homme du Nil*»,⁵¹ και να ενημερώσει τον Τσίρκα (Ε: 2.7.73). Η βιβλιοκρισία ξάφνιασε τον Τσίρκα (Τ: 9.7.73):

J'ai le lu et relu, mes mains tremblaient d'émotion et de gratitude et comme toujours j'avais ce sentiment cuisant de ne pas mériter votre générosité ni votre amitié. [...] Trois feuilles ce n'est pas peu pour une collection de nouvelles, et vous êtes magnifique, rien ne vous échappe, les nuances, les rapprochements, les allusions historiques !

Και η δεύτερη κριτική του Ετιάμπλ είχε ιδιαίτερη απήχηση στην Αθήνα: ωστόσο, εφημερίδες όπως *Το Βήμα* αρνήθηκαν να τη μεταφράσουν «*pour ne pas offenser d'autres amis romanciers proches de la direction. Voilà où nous sommes!*» (Τ: 3.5.74).

Τσίρκας – Ετιάμπλ – Μαλάνος: ένα συμβόλιμο επεισόδιο

Για τις αντιδράσεις που υποκίνησε *Ο Καβάφης και η εποχή του* (1958) στον Τίμο Μαλάνο, γνώριμο του Ετιάμπλ από την Αλεξάνδρεια –ο οποίος, όπως έχει ήδη αναφερθεί, είχε πρόθυμα ανταποκριθεί στις βιβλιογραφικές αναζητήσεις του (Καβάφης, Ρεμπό)–, και τις δημόσιες διενέξεις με τον Τσίρκα που ακολούθησαν δεν διασώζονται στοιχεία στην αλληλογραφία. Είναι, πάντως, πιθανόν οι οξυμμένες σχέσεις που είχαν δημιουργηθεί ανάμεσα στους δύο πρώην αλεξανδρινούς φίλους να μην είχαν διαφύγει της συζήτησης. Στην εκτίμηση αυτή οδηγούν δύο επιστολές που ανταλλάχθηκαν αρκετά χρόνια αργότερα, το 1972. Το θέμα υποκίνησε ο ίδιος ο Μαλάνος, με αφορμή την επαινετική βιβλιοκρισία του Ετιάμπλ στο *Le Monde* και τη δημοσίευση της μελέτης του Τσίρκα *Ο Πολιτικός Καβάφης* (1971). Ο Μαλάνος εξέφρασε τη δυσαρέσκειά του προς τον Ετιάμπλ (σχέδιο επιστολής με ημερομηνία 22.2.72, που σώζεται στο αρχείο Μαλάνου στο ΕΛΙΑ):

Comme grec, je me sens particulièrement flatté de voir un journal si sérieux comme le « Monde », attribuer au romancier alexandrin Tsirkas le qualificatif de « grand ». D'ailleurs notre époque a l'habitude de créer, si facilement, chaque jour, des « grands », qu'un en plus ou en moins, ajouté aux milliers déjà existants, n'a pas grande importance.

Έσπευσε, επίσης, να του γνωστοποιήσει τις αρνητικές του απόψεις για τη μελέτη του Τσίρκα:

Mon propos dans cette lettre, c'est d'attirer l'attention de l'ennemi numéro un et éminent destructeur des mythes que vous êtes, sur le fait que votre Tsirkas, victime de son imagination fertile, est justement le plus en vogue créateur des mythes chez nous. Grâce à ce don, Tsirkas est parvenu, à l'exemple d'un Claudel qui crée un Rimbaud catholique, à créer de son côté, le mythe d'un Cavafy politique.

Προκειμένου, μάλιστα, να τεκμηριώσει τη θέση του ότι ο «μύθος» του Καβάφη δεν έχει πείσει κανέναν από τους ανθρώπους των γραμμάτων, απέστειλε στον Ετιάμπλ ορισμένα δημοσιεύματα που ανασκεύαζαν τις απόψεις του Τσίρκα (Μ. Γιαλουράκης, Αιμίλιος Χουρμούζιος, Τίμος Μαλάνος).⁵² Ο Ετιάμπλ ανταποκρίθηκε με μια κομψή επιστολή προς τον Μαλάνο (Ε: 1.3.72), την οποία δεν παρέλειψε να κοινοποιήσει στον Τσίρκα (Ε: 5.3.72):

En lisant son Cavafy politique, comment n'aurais-je pas remarqué tout ce qui le séparait de vous, moi qui connais, grâce à vous, vos travaux sur Cavafy. Comme je ne suis qu'un amateur de Cavafy, je ne me permettrai pas d'avoir sur cette affaire une opinion aussi arrêtée que sur le mythe de Rimbaud [...] Mais, je ne saurais vous cacher qui proposai au *Monde* le titre qui vous surprend et vous agace un peu. Je ne suis pas le seul, je vous l'avoue à considérer la trilogie de Tsirkas comme un grand livre et Tsirkas, sur ce seul livre, comme un grand romancier. Il se peut que je me trompe, mais c'est mon sentiment. Des gens qui ne connaissaient rien à l'Égypte ont été du même avis que ceux comme moi qui l'ont fréquentée longuement.

Όπως είναι αναμενόμενο, η απάντηση Ετιάμπλ στον Μαλάνο προκάλεσε τις θερμές ευχαριστίες του Τσίρκα (Τ: 12.3.72):

Votre note à Malanos est la preuve la plus éclatante de ce dont je n'ai jamais douté : votre générosité et votre loyauté. Votre confiance envers moi n'honore au delà de toute description et me rend votre débiteur à vie. Très poliment mais fermement vous lui clouez le bec. Espérons qu'il comprendra la leçon et qu'il n'essaiera pas de vous entraîner à un échange de lettres comme il a fait avec tous ceux qui d'une façon ou d'une autre avaient dit un bon mot sur mes travaux. Depuis 1958 il a juré ma mort et li ne rate pas une occasion de satisfaire sa haine malade.

Παρέθεσε, επιπλέον, στην επιστολή του αποσπάσματα από κριτικά κείμενα του Σεφέρη (*Δοκιμές*) και του Κ. Θ. Δημαρά (βιβλιοκρισία για τον *Πολιτικό Καβάφη* στο *Βήμα*) σε δική του μετάφραση, που τον υπερασπίζονταν απέναντι στις επιθέσεις του Μαλάνου.

Η αλληλογραφία επισφραγίζεται με τη συγγραφή του δημοσιεύματος «Étiemble en Alexandrie (1944-1948) ou un homme des lettres dans la ville de

Cavafy». Οι δύο τελευταίες επιστολές υπογραμμίζουν την αμοιβαία εκτίμηση αλλά και τα σημάδια σωματικής και πνευματικής κόπωσης που είχε εναποθέσει ο χρόνος στους δύο περίπου συνομηλικούς επιστολογράφους. Ο Ετιάμπλ θα συνοδεύσει τις ευχαριστίες του για την παραλαβή του κειμένου με μια σκεπτικιστική διάθεση για την πορεία των πραγμάτων (Ε: 31.11.78):

C'est qu'aux soucis familiaux (santé) s'ajoute mon inquiétude touchant le train d'enfer où va la petite planète. Dire que je fus un homme des Lumières, comme on m'accuse le plus souvent, comme parfois on me loue de l'être encore. Dire que pensait que tous les hommes auraient un beau jour le même désir que moi de travailler sur soi de s'amender, de vaincre les pulsions de violence et de ne s'appliquer qu'à boire et faire boire le lait de la tendresse humaine. Il me faut déchanter. [...] Non, ne me dites pas que c'est moi qui vous a aidé à vous faire reconnaître pour ce que vous êtes. C'est vos romans, vos nouvelles, votre ouvrage, de la belle ouvrage, que s'imposent. [...] A la bonne heure !

Ο Τσίρκας θα περιοριστεί να απολογηθεί για τις αδυναμίες που διακρίνουν το πόνημά του και να εκφράσει τις ευχές του (Τ: 12.12.78):

Voilà, c'est fait. Cela m'a pris presque un mois ! Et je ne suis pas du tout satisfait. Il est mal formé, bavard et mal tapé à la machine. Mais, vu mon état il y a un mois c'est un progrès [...] C'est le cœur plein de reconnaissance et de tendresse que je vous souhaite une longue et fructueuse vie, à l'occasion de votre 70ème anniversaire. Et à Jeannine je souhaite santé et en train au travail à vos côtés.

Η τριαντάχρονη επιστολική επικοινωνία, με βάση το σωζόμενο μέρος στο αρχείο του Τσίрка, υπηρέτησε έμπρακτα και αμφίδρομα τις ιδέες του συγκριτισμού. Ο Ετιάμπλ διεύρυνε το συγκριτολογικό του πεδίο με τη συμπεριληψη του ελληνικού παραδείγματος, αναδεικνύοντας, ταυτόχρονα, στο ευρωπαϊκό –και όχι μόνο– προσκήνιο πτυχές του έργου του Καβάφη, του Σεφέρη και, φυσικά, του συνομιλητή του. Ο Τσίρκας στάθηκε μεθοδικός και πρόθυμος διαμεσολαβητής αλλά και προσεκτικός κριτικός αναγνώστης, που διέγινωσέ έγκαιρα τη συγκριτολογική μέθοδο και σκέψη του Ετιάμπλ και επιδίωξε να την κάνει γνωστή στα ελληνικά γράμματα.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

I. Βιβλία του Ετιάμπλ που απόκεινται στη βιβλιοθήκη Τσίρκα στο ΕΚΕΒΙ

Πηγή: Γιούλα Μπούνταλη, «Η γαλλική και γαλλόφωνη λογοτεχνία», *Η βιβλιοθήκη του Στρατή Τσίρκα. Έξι προσεγγίσεις*, Αθήνα, ΕΚΕΒΙ (http://www.ekebi.gr/appdata/documents/tsirkas_web.pdf, σ. 88).

L'enfant de choeur, roman, Paris, Gallimard, 1947.

Coeurs doubles, spectacles en dix tableaux, Alexandrie, Scarabée, 1948.

Peaux de couleuvre, roman, Paris, Gallimard, 1948 (T: 23.11.71).⁵³

Rimbaud. Les essais XLIV, Paris, Gallimard, 1950.

Hygiène des lettres, I. Premières notions, Paris, Gallimard, 1952.

Le mythe de Rimbaud. Structure du mythe, Paris, Gallimard, 1952. [Βιβλιοκρισία του Τσίρκα: «Ο μύθος του Ρεμπώ», *Φωνή του Καΐρου*, 17 Ιανουαρίου 1953· E: 6.4.54.]

Le mythe de Rimbaud. Genèse du mythe, 1869-1949, bibliographie analytique et critique, Paris, Gallimard, 1954.

Hygiène des lettres, II, Littérature dégagée, 1942-1953, Paris, Gallimard, 1955.

Le mythe de Rimbaud. L'année du centenaire, Paris, Gallimard, 1961.

Parlez-vous français?, Paris, Gallimard, 1964 (T: 24.8.64).

Connaissons-nous la Chine?, Paris, Gallimard, 1964 (T: 24.8.64).

Poètes ou faiseurs: (1936-1966), Paris, Gallimard, 1966.

Les Jésuites en Chine: la querelle des rites (1552-1773), [Paris], René Julliard, 1966 (T: 26.10.66).

Confucius: Maître K'ong, Paris, Gallimard, 1966.

Mes contre-poisons, Paris, Gallimard, 1974 (T: 3.5.74). [Επιφυλλίδα του Γ. Π. Σαββίδη «Είναι τάχα ωφέλιμο να ξεγελάμε τον λαό;», *Το Βήμα* (29.6.74)· τώρα στο *Εφήμερον Σπέρμα*, Αθήνα, Ερμής, 1978, σσ. 86-91. Απόκομμα του δημοσιεύματος βρίσκεται μέσα στο αντίτυπο του Τσίρκα, στη βιβλιοθήκη του ΕΚΕΒΙ. Η επιφυλλίδα κοινοποιήθηκε στον Ετιάμπλ (E: 3.7.74).]

Essais de littérature (vraiment) générale, Paris, Gallimard, 1974.

Essais de littérature (vraiment) générale. Revue et augmentée de nombreux textes, dont plusieurs inédits, Paris, Gallimard, ³1975 (T: 31.1.76· περιλαμβάνει τη μελέτη για το χαϊκού με τις ευχαριστίες στον Σινόπουλο και τον Τσίρκα).

Quarante ans de mon maoïsme: 1934-1974, Paris, Gallimard, 1976.

Προσθήκη από την αλληλογραφία:

Hygiène des lettres, VI. Poètes ou faiseurs?, Paris, Gallimard, 1966 (T: 17.2.68).

II. Η βιβλιοκρισία στη *Φωνή* του Καΐρου, 17 Ιανουαρίου 1953

Κουβεντιάζοντας
του Στρατή Τσίρκα
Ο μύθος του Ρεμπώ

Étiemble: «Rimbaud» avec Yassu Gaucière N.R.F. 1950

«Hygiène des Lettres» N.R.F. 1952

«Le mythe de Rimbaud, Structure du Mythe» N.R.F. 1952

Ο Ετιάμπλ είναι πολύ γνωστός στην Αίγυπτο, όπου edίδαξε Γαλλική Φιλολογία στο Πανεπιστήμιο της Αλεξάνδρειας από τον πρώτο χρόνο της λειτουργίας του (1943)⁵⁴ ίσαμε το τέλος του 1948. Τα βιβλία του, μυθιστορήματα, δοκίμια, κριτική, θέατρο και μεταφράσεις, διαβάζονται πάντοτε μ' ανυπομονησία και περιέργεια από ένα κοινό που επί πέντε χρόνια το γοήτευε και το τρομοκρατούσε με την καυστικότητα, το μπρίο, την εξυπνάδα, τη λογική και την πολυμάθειά του. Αλλά και για κείνους που ζητούν απ' τους πνευματικούς ανθρώπους κάτι περισσότερο από τόσο, ο Ετιάμπλ άφησε την ανάμνηση ενός μαχητικού ακροβολιστή, λογικού και λογικεύμενου, άξιου οπαδού του Ντεκάρτ και του Βολταίρου, μα που η δυσπιστία του προς κάθε δοσμένη αξία ή μύθο και η ανατομική δεξιότητά του, επειδή συχνά λειτουργούσαν για να λειτουργούν, κινδύνευαν να ξεπεράσουν κάθε δημιουργική συμβολή και να καταλήξουν στην άρνηση, την απομόνωση και την αποσύνθεση.

Χαρακτηριστικά: Ενώ η σκέψη και η καρδιά του τον τοποθετούν μαζί και μέσα στη «στρατευμένη» διάνοηση, δεσμευμένος από μια δογματική από τα πριν παρμένη απόφαση να δυσπιστεί προς κάθε «εκκλησία», όπως λέει, αναγκάζεται κάθε φορά που δίνει μια στο καρφί να δίνει και μια στο πέταλο. Έτσι, μοιάζει με άνθρωπο που αγωνίζεται να σταθεί πατώντας σε δύο βάρκες. Και τα βιβλία του, σε διανοητικώτερες βέβαια σφαίρες, δίνουν την εντύπωση ότι συναρμολογήθηκαν με το ίδιο σύστημα που ακολούθησε ο συγγραφέας του «Μικρού Κόσμου του Δον Κάμλλου»⁵⁵ για να ευαρεστεί και να δυσαρεστεί ταυτόχρονα καθολικούς και κομμουνιστές. Αυτή τη ρετσέτα ακολουθεί στο «Έξι δοκίμια για τρεις τυραννίες» (1951). Την ίδια ρετσέτα βρίσκω και στην «Υγιεινή των Γραμμάτων» (1952), όπου ένα αμειλικτο μαστίγωμα των εμπορικών ηθών στην αμερικάνικη λογοτεχνική παραγωγή και μια φλογερή διαμαρτυρία για την εισβολή των αμερικανισμών στη γαλλική γλώσσα γειτονεύουν με μια «κριτική» της σοβιετικής λογοτεχνικής παραγωγής στον καιρό του πολέμου.

Αλλά ο Ετιάμπλ είναι κυρίως γνωστός για τις πρωτότυπες, υπομονετικές και

ευρύτατες μελέτες του για τον Αρθούρο Ρεμπώ. Ένα δοκίμιό του, με τη συνεργασία της Υασού Γκωκλέρ, στα 1936, συμπληρωμένο και ξανατυπωμένο στα 1950, είχε επισύρει την προσοχή αλλά και τη δυσαρέσκεια των φανατικών «ριμπαλιστών» σ' όλον τον κόσμο. Εφέτος, μέσα σ' ένα βιβλίο 500 σελίδων, σε σχήμα 8ο και με τον τίτλο «Στρουχτούρα του Μύθου», ο Ετιάμπλ δημοσιεύει τον δεύτερο τόμο της τεράστιας εργασίας του «Ο Μύθος του Ρεμπώ», υποσχόμενος σύντομα να κυκλοφορήσει τον πρώτο, «Γένεση του Μύθου», και τον τρίτο, «Επιτυχία του Μύθου». Ο δεύτερος αυτός τόμος είναι η εναίσιμη διατριβή που παρουσίασε πριν μερικούς μήνες στη Σορβόνη, κάνοντας πάταγο και ξεσηκώνοντας θυελλώδεις συζητήσεις. «Υποβάλλω στη Σορβόνη, στους κριτικούς, στο κοινό, μια εργασία που τη σκέπτομαι και την δουλεύω είκοσι χρόνια: από τότε που, παρουσιάζοντας τον Ρεμπώ σαν θέμα των προφορικών μου εξετάσεων για το δίπλωμα Ανωτέρων Σπουδών, κατάλαβα ότι, πριν να διαβάσω αυτόν τον ποιητή, έπρεπε να καθαρίσω το πνεύμα μου απ' όλες τις εικόνες, ψεύτικες ή θολές, που είχε χαράξει πάνω του η εποχή μου». Είκοσι χρόνων δουλειά, δεκαπέντε χιλιάδες δελτία όπου μεταφέρεται πιστά, μεθοδικά ό,τι γράφτηκε για τον Ρεμπώ, από το 1869 ίσαμε το 1949, σε είκοσι γλώσσες, «από την Αργεντινή ίσαμε την Τουρκία, από την Ελλάδα ίσαμε τη Δανία»!... Κι όλο αυτό το υλικό κατεργασμένο με αδιάλλακτη αντικειμενικότητα, μ' επιστημονική δυσπιστία προς κάθε τι που δεν είναι γεγονός αποδεδειγμένο, πρωτότυπο του κειμένου, ντοκουμέντο αδιάψευστο, έννοια επαληθευμένη με τη βοήθεια του λεξικού. Έτσι ο Ετιάμπλ μας παρουσιάζει ένα Ρεμπώ απόλυτα «καινούριο», ένα Ρεμπώ απαλλαγμένο «απ' όλα τα ψέματα» που είχαν συσσωρευτεί πάνω του.

Θα μου έπαιρνε όλο το χώρο αυτής της επιφυλλίδας αν μόνο επιχειρούσα να παραθέσω τους τίτλους των κεφαλαίων του δεύτερου τόμου. Αρκούμαι να πω πως, με την ακαταμάχητη λογική των ντοκουμέντων, γκρεμίζεται ο μύθος του «συμβολιστή και ντεκαντάν Ρεμπώ», ο δήθεν συμβολισμός του «Μεθυσμένου Καραβιού», που τόσο τροφοδότησε όλες τις λογοτεχνίες, ακόμα και την ελληνική, πριν μερικά χρόνια, ο μύθος για τη «χρωματική ακοή» των «Φωνηέντων», ο μύθος του «σουρρεαλιστή Ρεμπώ», του «καβαλλιστή», του «μάγου», του «καθολικού», του «Άγιου Ρεμπώ», του «τίμιου αστού», του «άνθρωπου της δράσης», του «Θεού». Αξιοσημείωτα είναι τα κεφάλαια όπου ξεσκεπάζεται η απόπειρα μυθοποίησης του Ρεμπώ για πολιτικούς σκοπούς από τον ιταλικό φασισμό, τον πανγερμανισμό, τους καθολικούς, τη Γαλλία του Πεταίν. Και ο Ετιάμπλ επιμένει ιδιαίτερα στις ιδιότητες του μηχανικού-οικοδόμου γεφυρών και δρόμων και του γεωγράφου-εξερευνητή που ανέπτυξε ο Ρεμπώ στην Αβυσσηνία και που οι περισσότεροι, αν όχι όλοι οι μυθοποιοί του, επιμένουν ν' αγνοούν. Απ' την άλλη

μεριά, στο πείσμα των συγγενών και των αγιογράφων του Ρεμπώ, αποδείχνει πραγματικές τις σχέσεις με τον Βερλαίν, τη λιποταξία από τον ολλανδικό στρατό της Γιάβας, τη συμμετοχή σε αρπαγή ναυαγίων, το εμπόριο μαύρων σκλάβων, το θάνατο από σύφιλη.

Στη ράχη του εξώφυλλου, ο εκδότης λέγει για το «Μύθο του Ρεμπώ» πως δίνει το μόνο αυθεντικό πορτραίτο του ποιητή του «Μεθυσμένου Καραβιού» σ' ολόκληρη την ιστορία της λογοτεχνίας. Κι εδώ έρχεται η σειρά μας να ρωτήσουμε: Έδωσε ο Ετιάμπλ το αυθεντικό πορτραίτο του Ρεμπώ; Αμφιβάλλουμε. Γιατί ο Ρεμπώ που μας παρουσιάζει μοιάζει καταπληκτικά, κυρίως στον ιδεολογικό-πολιτικό επαμφοτερισμό, με τον Ετιάμπλ. Και είναι βέβαια φυσικό, ύστερα από είκοσι έτη «συμβίωσης», ή ο Ετιάμπλ να υιοθετήσει τον ιδεολογικό βηματισμό του Ρεμπώ ή σιγά-σιγά να ταυτισθεί με τον ίδιο το Ρεμπώ και να του «δανείσει» την ιδεολογία του. Τι να έγινε από τα δυο; Πολύ φοβούμαι πως πολεμώντας όλους τους άλλους μύθους ο Ετιάμπλ δεν πρόσεξε ότι έχτιζε με τα χέρια του έναν καινούριο, το μύθο του «Ετιαμπλικού Ρεμπώ». Αυτό φαίνεται εντελώς ιδιαίτερα στο κεφάλαιο: «Ο Ρεμπώ πατριώτης ή ντεφαιτιστής» όπου ο Ετιάμπλ, που ίσαμε τότε η μέθοδος της προσεχτικής μελέτης των κειμένων τόσο ικανοποιητικά τον εξυπηρετούσε, δηλώνει τώρα αμηχανία: «Μόνο το πάθος μας μάς κάνει να εξυμνούμε ή να καταριόμαστε ένα Ρεμπώ πατριώτη, ένα Ρεμπώ άπατρι. Φτάνει να σκεφθώ πως θα παραθέσω όλα τα κείμενα για να βρεθώ σε μεγάλη αμηχανία. Νταιφαιτιστής ή πατριώτης;».

Κι όμως το κείμενο είναι κατακάθαρο. Αρκούμαι σε μια βιαστική μετάφραση κι αφήνω στον αναγνώστη να το σχολιάσει και ν' απαντήσει στο ερώτημα. Πρόκειται για ένα ντοκουμέντο που μετάδωσε ο Ντελαχαί, φίλος του Ρεμπώ: λόγια του ύστερα από την ήττα του Σεντάν, στο Γαλλογερμανικό πόλεμο του 1870/71: «Ναι, ο γερμανικός λαός θα πληρώσει ακριβά τη νίκη του. Οι βλάκες! Πίσω από τις στριγγλιάρικες τρουμπέτες τους και τα ρηχά ταμπούρλα τους, γυρίζουν στον τόπο τους για να φάνε λουκάνικα και θαρρούν πως τελείωσε! Μα στάσου λιγάκι! Τώρα, να που στρατιωτικοποιήθηκαν μέχρι το κόκκαλο και για πολύν καιρό και κάτω από αφέντες φουσκωμένους από έπαρση, που δεν θα την παρατήσουν. Θα καταπιούν όλες τις βρωμιές της δόξας. Αναγκασμένοι να κρατηθούν αντίκρυ στην ανήσυχη και ζηλιάρα Ευρώπη, που θα τους ετοιμάζει τρικλοποδιές, έχουν μπροστά τους πενήντα χρόνια να μαστιγώνονται... Από δω μπορώ να δω τη σιδερένια και παράφρονα διοίκηση που θα κάνει στρατώνα τη γερμανική κοινωνία, τη γερμανική σκέψη... Κι όλα αυτά για να συντριβούν στο τέλος από μια συμμαχία!... Ο Μπίσμαρκ είναι πιο ηλίθιος από το Ναπολέοντα τον Α'. Ο Ναπολέων δεν κατάλαβε τίποτα από την αποστολή που του όριζαν οι

περιστάσεις. Φτασμένος χάρη στην Επανάσταση, τη χαντακώνει βλακώδικα. Αντί να οργανώσει την κοινοκτημοσύνη –πράγμα εύκολο, αφού η ιδιοκτησία ουσιαστικά δεν υπήρχε πια, και καθόλα ηθικά και νομικά– ξανάχτισε μια κοινωνία πιο άδικη από την παλιά... Έδωσε στους εχθρούς της πατρίδας του μια δύναμη που δεν είχαν ποτέ τους, χωρίς να λογαριάζουμε και την αφαίμαξη τριών εκατομμυρίων ανδρών με την οποία φτώχυνε τη γαλλική ράτσα... Ο σωβινισμός μας δέχτηκε ένα χτύπημα από το οποίο δεν θα σηκωθεί. Τόσο το καλύτερο! Η ήττα μας λεφτερώνει από ανόητες προκαταλήψεις, η ήττα μας μεταμορφώνει και μας σώζει...».

Και για κατακλείδα, αυτή τη φράση απόνα γράμμα του Ρεμπώ στο φίλο του Ιζαμπάρ: «Θα γίνω εργατικός. Αυτή η σκέψη με συγκρατεί όταν οι τρελοί θυμώ μου με σπρώχνουν προς τη μάχη του Παρισιού, όπου τόσοι εργάτες εξακολουθούν να πεθαίνουν ενώ σας γράφω!». Ημερομηνία 13 Μαΐου 1871. Ο Ρεμπώ είναι 17 χρονών όταν ξυπνά η Κομμούνα του Παρισιού.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1 Ευχαριστώ και από τη θέση αυτή τον Μίλτο Πεχλιβάνο που μου έθεσε υπόψη την ύπαρξη της αλληλογραφίας και τη Σοφία Μπόρα για τις εξαιρετικά χρήσιμες υποδείξεις της στην προσέγγιση του αρχαιακού υλικού.

2 Φάκελος «Ξενόγλωσση αλληλογραφία».

3 Την εικόνα θα συμπλήρωνε, αναμφισβήτητα, η αποκείμενη αλληλογραφία στο αρχείο του Ετιάμπλ, στο οποίο απαιτείται η συνέχιση της έρευνας. Απ' όσο, επίσης, γνωρίζω, μόνο μικρό μέρος της εξαιρετικά ογκώδους και ιδιαίτερα ενδιαφέρουσας αλληλογραφίας του με γάλλους και ξένους συγγραφείς έχει δημοσιευτεί. Βλ., σχετικά, Muriel Détrie, «Étiemble, "citoyen de la planète"», *Revue de littérature comparée* 2002/1, σ. 99.

4 Σε ό,τι αφορά την πρωτεύουσα και τη δευτερεύουσα βιβλιογραφία για την περίοδο έως το 1978, βλ. Κατερίνα Πλασ-

σάρα, *Βιβλιογραφία Στρατή Τσίρκα 1926-1978*, Αθήνα, ΕΛΙΑ, 1979· νεότερα στοιχεία μπορεί κανείς να αντλήσει από τη βιβλιογραφία που παραθέτει ο Μίλτος Πεχλιβάνος, *Από τη Λέσχη στις Ακυβέρνητες Πολιτείες. Η στίξη της ανάγνωσης*, Αθήνα, Πόλις, 2008, σσ. 484-500.

5 Για μια πρόσφατη αποτίμηση της συγκριτολογικής παρουσίας του Ετιάμπλ, βλ. Muriel Détrie, «Connaissions-nous Etiemble (né en 1909)?», στο αφιερωματικό τεύχος «Relire les comparatistes français», *Revue de Littérature Comparée* 2000/3, σσ. 413-425, και Détrie, «Étiemble, "citoyen de la planète"», σσ. 97-101. Βλ., επίσης, P. Brunel, D.-H. Pageaux, «Hommage à Jacques Voisine», *Revue de littérature comparée* 2002/1, σσ. 5-12.

6 Για λόγους συντομίας δηλώνεται μέσα σε παρένθεση η ημερομηνία κάθε επιστολής· στις επιστολές του Τσίρκα προτάσσεται το αρχικό Τ και του Ετιάμπλ το Ε.

7 Η αφιερωματική αυτή έκδοση προσφέρει μια συνεκτική εικόνα της πολυδιάστατης πνευματικής παρουσίας του Ετιάμπλ.

8 Δακτυλόγραφο του κειμένου απόκειται στο αρχείο του ΕΛΙΑ.

9 Η διάλεξη, πάντως, προκάλεσε και ειρωνικά σχόλια· βλ. Δ. Δασκαλόπουλος, *Βιβλιογραφία Κ. Π. Καβάφη* (1886-2000), Θεσσαλονίκη, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 2003, Δ941: «Νεοελληνικά», *Ταχυδρόμος* Αλεξάνδρειας (28 Μαρτίου 1948).

10 Βλ. και Τίμος Μαλάνος, *Αναμνήσεις ενός Αλεξανδρινού*, Αθήνα, Μπουκουμάνης, 1971, σ. 344.

11 Εργάστηκε στην αρχή στο CNRS. Το 1949 εκλέχτηκε στο Πανεπιστήμιο του Μονπελιέ. Το 1955 κατέλαβε την έδρα της Συγκριτικής Λογοτεχνίας στη Σορβόνη. Από το 1970 ως τη συνταξιοδότησή του, το 1978, δίδασκε ως καθηγητής στη Sorbonne-Nouvelle (Paris III), όπου και ίδρυσε το ερευνητικό κέντρο «Afrique – Asie – Europe».

12 Στο φάκελο «Ξενόγλωσση αλληλογραφία» σώζονται δεκατέσσερις επιστολές της Catherine Koenig και τέσσερις απαντήσεις του Τσίρκα. Ο συγγραφέας, μετά το θάνατο της Koenig, είχε δακτυλογραφήσει δώδεκα από τις επιστολές της, καθώς είχε υποσχεθεί να τις στείλει στον Ετιάμπλ (Τ: 7.2.73). Στις δύο επιστολές που δεν δακτυλογράφησε, και προφανώς δεν έστειλε, γίνονται υπαινιγμοί για τη Ζανίν Ετιάμπλ.

13 Η εικόνα εδώ περιορίζεται αναγκαστικά στη μεριά του παραλήπτη, καθώς ανάλογα τεκμήρια φιλίας του Τσίρκα, για τα οποία δεν κράτησε βέβαια αντίγραφα, θα μπορούσαν να έχουν σταλεί στον Ετιάμπλ.

14 Η αλληλογραφία του Τσίρκα με τον Μ. Μ. Παπαϊωάννου έχει εκδοθεί σε ηλε-

κτρονική μορφή με επιμέλεια του Γιάννη Παπαθεοδώρου, του Μίλτου Πεχλιβάνου και της Μάρθας Πασχαλίδου. Βλ., επίσης, Μίλτος Πεχλιβάνος, «Η *Λέσχη* και οι αναγνώστες της: 2.1. Στο «ζωντανό αντηχείο» του Μ. Μ. Παπαϊωάννου», στο έργο του *Από τη Λέσχη στις* Ακυβέρνητες Πολιτείες, *Η στίξη της ανάγνωσης*, σσ. 89-121.

15 Την 1η Δεκεμβρίου της ίδιας χρονιάς (1963), ο Τσίρκας ανακοινώνει σε τιμητική τελετή «Ένα άγνωστο ποίημα του Καβάφη»· πρόκειται για το «27 Ιουνίου 1906, 2 μ.μ.». Βλ. Χρύσα Προκοπάκη, *Στα ίχνη του Στρατή Τσίρκα*, Αθήνα, Κέδρος, 1985, σ. 22.

16 Ο Τσίρκας είχε ασχοληθεί με τον ζακύνθιο ποιητή, όπως συνάγεται από το δημοσίευμα «Ανδρέας Κάλβος», *Έλλην* 4 (15 Μαΐου 1942), Κάιρο – Αλεξάνδρεια, σσ. 15-18· πρβλ. Πλασσαρά, *Βιβλιογραφία Στρατή Τσίρκα 1978-1926*, αρ. 97.

17 Βλ. Προκοπάκη, *Στα ίχνη του Στρατή Τσίρκα*, σ. 24. Στην έκδοση της *Encyclopaedia Universalis* του 2002 που συμβουλευτήκα, τα λήμματα δημοσιεύονται στους τόμους 4 (σσ. 775-776) και 5 (σ. 122) αντίστοιχα.

18 Πρβλ. και: «*Τρία χρόνια τώρα με βασανίζει, αλλά και με ζεσταίνει η επιθυμία να γράψω καινούριο μυθιστόρημα*»: «Φύλλα ημερολογίου», *Ο Δεκαπενθήμερος Πολίτης* 7 (27.1.84)· πρβλ. Προκοπάκη, *Στα ίχνη του Στρατή Τσίρκα*, σ. 24.

19 Στο αρχείο Τσίρκα σώζεται και η απάντησή του Παν. Μουλλά (29.11.68), με ευχαριστίες για την πρόταση να συνεργαστεί με την εγκυκλοπαίδεια. Το λήμμα «*Littérature de Byzance à l'Indépendance*, 2: La Grèce Moderne» βρίσκεται στον τόμο 10 (σσ. 806-808) της *Encyclopaedia Universalis* (2002).

20 Για το ογκώδες δημοσιευμένο έργο του και τους τομείς στους οποίους εκτεί-

νεται, βλ., συνοπτικά, Detrie, «Étiemble, "citoyen de la planète"», σ. 99.

21 Για τα βιβλία του Ετιάμπλ που βρίσκονται στη βιβλιοθήκη Τσίρκα, βλ. Παράρτημα Ι.

22 Οπαδός του ομώνυμου –από το όνομα του Pierre Roujade– πολιτικού και συνδικαλιστικού κινήματος που αναπτύχθηκε κατά την περίοδο 1953-1958 στη Γαλλία, με βασική διεκδίκηση την προάσπιση του εμπορίου από την ανάπτυξη των μεγάλων εμπορικών επιχειρήσεων.

23 Βλ. Δ. Δασκαλόπουλος, *Βιβλιογραφία Κ. Π. Καβάφη (1886-2000)*, Θεσσαλονίκη, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 2003, Β31.

24 Πρβλ. *ό.π.*, Β90.

25 Πρβλ. *ό.π.* Β98.

26 Το κείμενο της διάλεξης δημοσιεύτηκε στο *Les Temps modernes* 42 (Απρίλιος 1949), σσ. 708-719.

27 Το σχόλιο αυτό έχει προστεθεί στη (δευτέρα) δημοσίευση του κειμένου της διάλεξης, στον τόμο *Hygiène des lettres*, IV. *Poètes ou faiseurs?*, Paris, Gallimard, NRF, 1966, σ. 231· εδώ δημοσιεύονται, επίσης, οι απόψεις που ανταλλάχθηκαν ανάμεσα στην Αθηνά Παππά και τον Ετιάμπλ.

28 Βλ. Δασκαλόπουλος, *ό.π.*, Α61.

29 Ο Δασκαλόπουλος (*ό.π.*, Α85) δίνει το έτος 1905.

30 Βλ. Δασκαλόπουλος, *ό.π.*, Α403.

31 Λ.χ. στο δακτυλόγραφο ο Ετιάμπλ αποδίδει την κοινοποίηση της αγγλικής μετάφρασης του C. C. Tarelli στον Τσίρκα, ενώ στη δημοσίευση του 1966 την αποδίδει στον Μαλάνο, όπως του είχε υποδείξει ο Τσίρκας στην επιστολή του.

32 Θεωρεί, μάλιστα, εντελώς άστοχη την προσογγίση του μεταφραστή το 1936 στην εκδοχή του ποιήματος όπως είχε δημοσιευτεί στο *Εθνικόν Ημερολόγιον του 1900*· το ίδιο σφάλμα καταλογίζει και

στον C. C. Tarelli (*Hygiène des lettres*, IV. *Poètes ou faiseurs?*, σ. 220).

33 *Ό.π.*, σ. 229. Η μετάφραση αυτή δεν έχει συμπεριληφθεί στην πρόσφατη *Βιβλιογραφία Κ. Π. Καβάφη* του Δ. Δασκαλόπουλου.

34 *Constantin Cavafy*. Présentation par Georges Cattaui. Choix des textes. Bibliographie, portraits, fac-similés, Editions Pierre Seghers, Παρίσι, 1964. Πρβλ. Δασκαλόπουλος, *ό.π.*, Β191.

35 Την εκτίμηση που έτρεφε ο Τσίρκας για τη βιβλιογραφική τεκμηρίωση μαρτυρεί και το αίτημα που απηύθυνε στον Ετιάμπλ να στηρίξει με τις γνωριμίες του τη συνέχιση της έκδοσης του *Bulletin Analytique de Bibliographie Hellénique*, η οποία κινδύνευε να διακοπεί (Τ: 1.7.72).

36 Πρβλ. Γ. Κ. Κατοίμπαλης, *Ελληνική Βιβλιογραφία Αρθούρου Ρεμπώ (Arthur Rimbaud)*, Αθήνα, 1955, αρ. 50.

37 Αρχείο Τσίρκα Ι, Ε', Φ. 52.

38 Πρβλ. Κατοίμπαλης, *Ελληνική Βιβλιογραφία Αρθούρου Ρεμπώ (Arthur Rimbaud)*, αρ. 30, 31, 97, 98.

39 Πρβλ. *ό.π.*, αρ. 28, 90.

40 Πρβλ. *ό.π.*, αρ. 100.

41 Πρβλ. *ό.π.*, αρ. 68.

42 Η βιβλιοκρισία αυτή, αξιόλογο δείγμα γραφής του «κριτικού» Τσίρκα που παρουσιάζει συνεκτικά τη μελέτη του Ετιάμπλ στη δυσεύρετη εφημερίδα του Καίρου (αντίτυπο σώζεται μόνο στη Βιβλιοθήκη της Βουλής), αναδημοσιεύεται στο Παράρτημα ΙΙ της παρούσας μελέτης.

43 Για τη συμβολή του αυτή, βλ., συνοπτικά, Hua Meng, «Étiemble, maître spirituel des comparatistes chinois», *Revue de littérature comparée* 2002/1, σσ. 103-107, και Sukehiro Hirakawa, «Étiemble ou la polygamie intellectuelle», *Revue de littérature comparée* 2002/1, σσ. 109-114.

44 Βλ. Πλασσάρ, *Βιβλιογραφία Στρατή Τσίρκα 1978-1926*, αρ. 844-847.

45 Βλ. *ό.π.*, αρ. 833.

46 Πρβλ. «Ο Καβάφης και η Αγγλική πολιτική», *Νέα Εστία* 67 (1960), σσ. 240-245 και *Νέα Εστία* 68 (1960), σσ. 1022-1025.

47 Πρβλ. Πλασσάρ, *Βιβλιογραφία Στρατή Τσίρκα 1978-1926*, αρ. 859.

48 Πρβλ. *ό.π.*, αρ. 655.

49 σσ. 199-203.

50 Γαλλική ταινία (1974) του Λουί Μαλ σε σενάριο Πατρίκ Μοντιανό που υπονομεύει το μύθο της μη συνεργασίας των Γάλλων με τους Ναζί κατά τη διάρκεια του Β' Παγκόσμιου πολέμου.

51 Πρβλ. Πλασσάρ, *Βιβλιογραφία Στρατή Τσίρκα 1978-1926*, αρ. 877.

52 Πρβλ. *ό.π.*, αρ. 667: Τίμος Μαλάνος, «Μια δεύτερη παρτίδα σκάκι στο Καβαφικό περιβάλλον», *Νέα Εστία* 1082 (1.8.1972), σσ. 1058-1069.

53 Σε παρένθεση δηλώνονται οι επιτολές όπου γίνεται αναφορά στον συγκεκριμένο τίτλο· σε αγκύλη σημειώνονται οι βιβλιοκρισίες του Τσίρκα ή άλλων, που τεκμηριώνονται από το αρχείο ή τη βιβλιοθήκη.

54 Στο αφιερωματικό κείμενο για την παρουσία του Ετιάμπλ στην Αλεξάνδρεια αναφέρει το 1944.

55 Πρόκειται για τον Giovanni Guareschi, ο οποίος, στις ιστορίες του *Mondo Piccolo* «*Don Camillo*» (1948), παρουσιάζει την αντιπαράθεση ανάμεσα σε έναν καθολικό ιερέα και τον κομμουνιστή δήμαρχο για το ποιος από τους δύο θα επηρεάσει τους κατοίκους μιας μικρής πόλης της Ιταλίας λίγο μετά τη λήξη του Β' Παγκόσμιου πολέμου. Ενδεχομένως ο Τσίρκας να έχει κατά νου την κινηματογραφική του μεταφορά (1951) με πρωταγωνιστή τον Φερναντέλ.

R É S U M É

STESSI ATHINI: Stratis Tsirkas – René Étiemble. Un chapitre de l'histoire des échanges littéraires

L'étude évoque quelques aspects de la longue relation intellectuelle, débutée à Alexandrie en 1944, qu'ont entretenue Stratis Tsirkas et René Étiemble. Elle se fonde principalement sur la correspondance des années 1948-1978, conservée dans le fonds Tsirkas à l'ELIA. Il est fait référence en particulier à l'étude d'Étiemble sur les traductions de Kavafis, à sa recherche sur Rimbaud et à son étude sur les haïkus. Cette étude met aussi en lumière le rôle déterminant d'Étiemble dans la diffusion de l'œuvre en prose de Tsirkas en France. A travers sa relation avec Tsirkas, Étiemble a pu élargir son champ comparatiste et y intégrer le paradigme grec, faisant connaître sur la scène littéraire européenne certains aspects de l'œuvre de Kavafis, de Seféris et bien sûr de Tsirkas lui-même. Celui-ci s'est révélé pour Étiemble un intermédiaire méthodique et empressé, ainsi qu'un lecteur attentif et critique, qui a tôt su discerner la méthode comparatiste et la pensée de son correspondant et s'est efforcé de les faire connaître dans les cercles littéraires grecs.

L'appendice comprend un catalogue des livres d'Étiemble dans la bibliothèque de Tsirkas et réédite sa critique du « Mythe de Rimbaud », parue dans le journal du Caire *Foni* en 1953.